

БОРБА ПРОТИВ ТИФУСА У СРБИЈИ 1915. ГОДИНЕ

Епидемија пегавог тифуса избила је на самом крају 1914. године, да би се у јануару 1915. убрзано развијала, достигнувши врхунац у фебруару исте године. Претпоставља се да је од пегавог тифуса у Србији умрло око 35.000 војних лица, 35.000 заробљеника и више од 100.000 грађана. У жеку епидемије само у Ваљеву је дневно умирало и више од стотину људи (па и до сто педесет). Смртност је у појединим периодима достигала и 70 одсто од броја оболелих. Процењено је да је током епидемије у Ваљеву умрло више од 3.500 војника, 4.000 цивила и око 2.000 аустроугарских заробљеника. Међу страдалима су бројни били и они који су се борили са епидемијом, лекари, болничари и помоћно медицинско особље.

Ваљево првих година Великог рата

ГРАД БОЛНИЦА

Првих ратних месеци (јули–новембар) 1914. године у ваљевским болницама збрињавани су рањени у првој и другој непријатељској офанзиви. Овај период је, због великог броја страдалих, био прожет веома тешким, чак и трагичним тренуцима, нарочито током друге офанзиве када је опште стање у граду било додатно закомпликовано приливом великог броја рањеника и оболелих, као и бројних избеглица. Ваљево је већ тада постало град-болница. У граду који је, са најужом околином, тада имао око осам хиљада житеља, у појединим периодима боравило је више десетина хиљада људи.

Кад говоримо о Ваљевској болници из времена Првог светског рата, често заборављамо да се тај појам не односи на неки конкретан болнички објекат, нити на болницу као институцију, већ на склоп специфичних догађаја услед којих је цео град постао једна велика болница.

У ратним плановима Краљевине Србије било је предвиђено да Ваљево, због његовог геостратешког положаја, као и због тамо стационираног гарнизона, буде један од главних центара војног санитета. Град на Колубари је такву улогу имао и током балканских ратова, када су места борбених дејстава била веома удаљена од њега, да би, са почетком Првог светског рата и жестоког сукоба на блиској дринској граници, та његова улога добила још већи значај. Ваљево је тада постало седиште две сталне и шест резервних болница, распоређених у више десетина различитих објеката широм града.

Првих ратних месеци (јули–новембар) 1914. године у ваљевским болницама збрињавани су рањени у првој и другој непријатељској офанзиви. Овај период је, због великог броја страдалих, био прожет веома тешким, чак и трагичним тренуцима, нарочито током друге офанзиве када је опште стање у граду било додатно закомпликовано приливом великог броја рањеника и оболелих, као и бројних избеглица. Ваљево је већ тада постало град-болница. У граду који је, са најужим околином, тада имао око осам хиљада житеља, у појединим периодима боравило је више десетина хиљада људи. Ипак, и поред огромних потешкоћа српски санитет се, уз подршку грађана Ваљева и страних лекарских мисија, суочавао са више или мање очекиваним проблемима, са којима је већ имао доста искуства. Различите ране од метака и шрапнела и болести као што су трбушни тифус, дизентерија, рекуренс... нису били изненађење за искусне и у балканским ратовима прекаљене војне лекаре. Постоје

Ваљево на Хенинговој карти из 1737. године

Првих година 19. века отпочео је историјски процес убрзане друштвене и социјалне трансформације већег дела територије Србије. Први српски устанак, како ће се касније показати, представљао је прву, оружану фазу Српске револуције. Већ 1804. године локално становништво подигло је буну против турских господара и успело да ослободи велики део Србије. На тој ослобођеној територији формирана је посебна устаничка држава. У том незауостављивом историјском процесу значај Ваљева, ваљевског краја и Ваљеваца био је веома велики. Символи сече кнезова, која је, како ће се испоставити, била непосредни повод Првом српском устанку, постали су ваљевске народне вође Алекса Ненадовић и Илија Бирчанин. Потом су чланови породице Ненадовић, Прота Матеја, Јаков, Јеврем и Сима, имали значајну улогу у организацији устанка, као и у формирању управе устаничке државе. Прота Матеја Ненадовић био је и писац првог закона ослобођене Србије, први српски дипломата и један од твораца идеје формирања Правитељствујушћег совјета као владе устаничке државе и њен први председник.

индиције да се у појединачним случајевима већ тада појавио и пегави тифус, али, ако су оне тачне, тада нису уочене назнаке које би указале на претњу епидемије.

Епидемија

Крајем 1914. и у првој половини 1915. године у Србији је од пегавог тифуса оболело више од пола милиона људи, док је број умрлих војника, цивила и заробљеника процењен на више од 170.000. Током најжешћег трајања епидемије (децембар 1914 – мај 1915) у Ваљеву и његовој околини умрло је више од 3.500 војника, 4.000 цивила и око 2.000 заробљеника. У жеку епидемије дневно је умирало по 100, па и знатно више оболелих. Међу њима су били и многи лекари и болничари.

После треће аустроугарске офанзиве и краткотрајних освајања појединих српских насеља уз Дрину (16. новембар – 9. децембар) уследила је велика српска победа у Колубарској бици и повратак војске и становништва у ослобођени град. Ваљево се тада суочило са страхотама велике епидемије страшне болести, за коју здравствена служба није била припремљена. Борба против пегавог тифуса била је додатно закомпликована ескалацијом других, исто тако тешких болести. У тим трагичним тренуцима, борећи се са последицама ратне пошасте, српско санитарско особље је, уз помоћ страних лекарских мисија, грађана и ратних заробљеника, неговало знатно више болесних и рањених српских војника и цивила и заробљених припадника аустроугарске војске него што је Ваљево имало становника. Док је у целој Србији оболело преко пола милиона људи, а број умрлих војника, цивила и заробљеника процењен на више од 170.000, сматра се да је за време епидемије (децембар 1914 – мај 1915) у Ваљеву и његовој околини умрло више од 3.500 војника, 4.000 цивила и око 2.000 заробљеника. У жеку епидемије дневно је умирало 100, па и знатно више оболелих.

Ненадовићи: Алекса, Проџа Маџеја и Јаков

Ваљево је било једно од првих насеља градског типа које је ослобођено у Првом српском устанку. После скоро три и по века ропства оно је тада поново постало српски град у аутономној српској држави, али непрекидне борбе за очување независности и слабо развијена трговачко-занатска пракса међу српским живљем онемогућавали су бржи развој. Српско становништво је у претходном периоду живело углавном по селима, бавећи се скоро искључиво пољопривредом, те није имало потребу да у већем броју насељава ослобођену варош. Зато је 1808. године забележено да у Ваљеву има само 200 кућа, са око 1.000 становника. Ипак, темељи данашњег хришћанског насеља су баш тада постављени. Истина, крајем 1813. године турска војска је успела да покори независну државу створену у Првом српском устанку и Турци су, на кратко, само до 1815. године, опет загосподарили Србијом и Ваљевом. Други српски устанак донео је нову наду Србији. После само неколико месеци борби устанак је завршен преговорима, кроз које је Србија добила ограничену аутономију, која ће у наредним деценијама, корак по корак, бити проширивана до потпуне независности.

Међу њима су били и многи лекари и болничари. Био је то период због кога су Ваљево и његове болнице постали симболи страдања, али и пожртвованости, хуманости и међународне сарадње.

Историјска вертикала града

Са развојем нововековне српске државе Ваљево се убрзано развијало и урбанизовало. У другој половини 19. века, од 1862. до 1900. године, број становника се са 2.150 повећао на 7.477. Са ширењем вароши по колубарској котлини, осниване су и нове институције. Изграђене су основна школа, гимназија, читаоница... Са радом је почела и позоришна дружина, као и штампарија, а уз њу и локалне новине. Основане су и пивара и штедионица, саграђено јавно купатило, подигнуте су нове јавне зграде и хотели, а варош је добила и улично осветљење лампама на гас.

Градско насеље Ваљево данас је важан административни, привредни и културни центар. Оно је седиште истоимене шире градске (раније општинске) територије, као и Колубарског округа. Током бурне прошлости српског народа Ваљево и Ваљевци често су имали истакнуту, па и водећу улогу у покретима за национално ослобођење. Зато не чуди што је, поред војсковођа и народних вођа, ваљевски крај изнедрио и немали број значајних уметника и научника. Истовремено, тај град се сврстава и међу најстарија градска насеља Србије. Међу сведочанствима прохујалих векова назив Ваљево се први пут среће у документима насталим током последње деценије 14. века, која се чувају у Државном архиву у Дубровнику. Та документа, као и архивска грађа из наредних деценија, речито сведоче о убрзаном развоју града на Колубари у време српске деспотовине. Успон Ваљева, као и раст аутономне Србије, заустављен је 1459. године, када је средњовековна српска држава дефинитивно поражена од Турске империје.

Са променом феудалног господара живот у ваљевској котлини није у потпуности замро. Истина, уместо трговачких каравана туда су сада пролазиле турске војне јединице на свом походу ка Угарској, чије су се границе налазиле само неколико десетина километара северно од Ваљева. Иако део једне огромне муслиманске државе, у првим деценија-

ма турске власти Ваљево је остало претежно хришћанско насеље. Такво стање правдано је чињеницом да, због близине непријатељске Угарске, хришћанско становништво пограничних области треба да има извесне привилегије, како не би бежало преко границе и пружало активну војну помоћ османском непријатељу. Међутим, већ од друге четвртине 16. века стање почиње да се мења.

После велике турске победе над Угарима код Мохача, 1526. године, муслиманска империја креће у даљи поход на Европу, померајући своје границе на север, исток и запад. Тиме Србија, а са њом и Ваљево, постаје територија дубоко у унутрашњости турског султаната. Самим тим турска империја више није имала разлога да и даље одржава привилегије које је локални живаљ до тада уживао. Са њиховим укидањем почиње процес исламизације и локално становништво у извесном броју или прелази у ислам, или бежи даље на север. Они који нису то учинили падали су у потчињен, често и трагичан положај. На место одсељеног локалног становништва досељавају се муслимани из удаљенијих крајева, који, као становници ваљевске касабе, доминирају у наредним вековима.

Својеврсни врхунац развоја Ваљево је достигло у првој деценији 20. века. Најаву новог развојног периода предста-

Поглед на Ваљево у другој половини 19. века (акварел Феликса Каница)

Са развојем нововековне српске државе Ваљево се убрзано развијало и урбанизовало. У другој половини 19. века, од 1862. до 1900. године, број становника се са 2.150 повећао на 7.477. Ширењем вароши по колубарској котлини осниване су и нове институције. Изграђене су основна школа, гимназија, читаоница... Са радом је почела и позоришна дружина, као и штампарија, а уз њу и локалне новине. Основане су и пивара и штедионица, саграђено је јавно купатило, подигнуте су нове јавне зграде и хотели, а варош је добила и улично осветљење лампама на гас.

Разгледница са панорамским погледом на Ваљево, почетак 20. века

вља замена уличних гасних лампи електричним сијалицама и боген лампама, будући да је већ 1900. године, међу првима у Србији, Ваљево добило и електричну централу. Убрзо, 1905, саграђена је нова зграда Ваљевске гимназије. Рађена је по пројекту Драгутина Ђорђевића и Душана Живановића, у маниру тадашњих јавних објеката, у комбинацији академизма и сецесије, а истоветна је са зградом Треће београдске гимназије. Исте године, у сличном стилу, подигнута је и нова зграда ваљевске штедионице, а већ следеће године, по пројекту Јована Илкића, саграђени су и репрезентативни објекти Окружног и Општинског суда. Тада је почело и ново регулисање тока реке Колубаре, са кејовима дуж обале, као и нових општинских касарница. У то време у Ваљево је стигла и железница и градила се зграда железничке станице. Подигнута су и нова здања хотела „Гранд“ и „Секулић“, а додатно се уређивала градска пијаца са обе стране Колубаре. Том приликом подигнута су и два павиљонска пијачна кантара, један на старом вашаришту, где је сточна, односно мушка пијаца, а други преко пута њега, на зеленој, односно женској пијаци. Поред ових, у то време изникло је и низ других, данас постојећих грађевина.

Војне и санитетске прилике

Постојање цивилне болнице у Ваљеву вероватно је било разлог да, још пре формирања Дринске дивизијске области, током српско-турских ратова 1876–1878. године, у граду на Колубари буде стационарна и привремена војна болница, у којој су радили и руски лекари и болничари. Она је вероватно организована са формирањем гарнизона, можда у оквиру касарне на Илици, а са почетком новог века Ваљево је постало седиште и сталне војне болнице Дринске дивизије.

Паралелно са општим урбаним развојем, Ваљево је постало и значајан гарнизони центар Србије. После великих војних реформи које је краљ Милан Обреновић спровео широм Краљевине Србије, Ваљево је 1883. године постало седиште Дринске дивизијске области, место лоцирања њеног командног састава и дела оперативних јединица. Већ 1885. године на ободу Ваљева, на Илици, саграђен је комплекс па-

Вечерње новости, 8. новембар 1909.

ШТЕТНО ЗА ЗДРАВЉЕ

Војна болница у Ваљеву постоји у сред вароши, преко од највећег хотела Драге Секулића, где су честе забаве и где игра позориште. У позоришту се пуца, у кафани се пева и свирају цигани, а кадгод и војна музика, што све чини штећу по мир болесника. (Део текста о војној болници у Ваљеву)

Током балканских ратова, поред сталне војне болнице, у Ваљеву су постојале и две резервне. Једна је била смештена у новосаграђеној згради гимназије, а друга у касарни Петога пука. У њима је радило тринаест лекара. Поред српског санитетског особља, ту су била и три Данца, два Чеха и један Хрват. Било је то време када се Ваљево налазило дубоко у позадини фронта и постојећи капацитети су били довољни за мирно, неометано пружање санитетске помоћи рањеницима и оболелима. Међутим, са избијањем Првог светског, односно, како се тада говорило Великог рата, дошло је до драстичне промене стања, које је Ваљево довело пред амбис. Катастрофа се назирала са сваким новим даном рата у коме је српска војска доживљавала почетне поразе.

Прва ваљевска касарна, касарна на Илици (касарна 17. пука)

виљона прве касарне (касарна Седамнаестог пука). Нешто касније, 1899, изнад Ваљева, на брду Крушик, довршена је и градња монументалне касарне Петог пешадијског пука Дринске дивизије, а нешто даље од ње, на месту где почиње данашња касарна „Војвода Живојин Мишић“, и магацини Дринске дивизије. У години када су грађене зграде гимназије, штедионице и судова подигнут је и репрезентативни павиљонски комплекс артиљеријске касарне са својим складиштима, а у центру града и зграда команде Дринске дивизије.

Др Селимир Торђевић, рођен у Пожаревцу, студије медицине завршио у Паризу, радио је у многим местима широм Србије, а 1907. године је постављен за управника окружне болнице у Ваљеву; умро од тифуса 19. фебруара 1915.

САНИТЕТСКО ОСОБЉЕ У ВАЉЕВУ 1905.

Родоначелници ваљевског санитета били су између осталих и познати ваљевски лекари др Мијаило Цвијетић, окружни физикус, др Сигмунд Штрага, средњи лекар у Ваљеву, др Стева Живковић, општински лекар у Ваљеву, др Иван Плесничар, лекарски помоћник, др Радован Радовановић, лекарски помоћник, др Јосиф Хрњичек, санитарски потпуковник, др Милан Пецић, санитарски мајор, др Јордан Стајић, санитарски капетан, др Милан Вукићевић, санитарски поручник, др Андрија Лишка, трупни лекарски помоћник, Клаудије Прикелмајер, апотекар, Милорад Тадић, апотекар, Морис Петерсил, војни апотекар, Милорад Николић, окружни марвени лекар, Миливоје Јанковић, војни марвени лекар, помоћник, Даница Тодоровић, бабица, Јелка Поповић, бабица, Даница Нешић, нудиља, Гаврило Гајић, болничар – превијач, Богдан Недељковић, болничар, Мојсило Мурић, болничар.

Уз формирање снажног гарнизонаог центра, за догађаје који су уследили и због којих је у Првом светском рату Ваљево постало познато као град-болница, од кључног значаја је био и развој санитарске службе у граду, како цивилне, тако и војне. Цивилна окружна болница у Ваљеву основана је 1867. године. Била је смештена у „новој чаршији“ (Улица кнеза Милоша), у једносратном стамбеном објекту, из најмљеном од познатог ваљевског трговца и богаташа Алексе Андоновића. Непосредно после оснивања болнице, 1869. године у Ваљеву је отворена и прва апотека. Иако се одмах, готово од почетка рада болнице, учавало да кућа Андоновића није одговарајућа за те потребе, ипак су до изградње нове зграде, као трајног решења, прошле скоро две деценије. У нови, наменски пројектован објекат, који се налазио на периферији тадашње вароши (данас комплекс Историјског архива Ваљево) ваљевска Окружна болница усељена је 1885. године. Њен развој је настављен и у каснијем периоду, тако да су болнички простори 1908. године проширени, за то време и услове који су постојали у Србији, веома модерним хируршким павиљоном.

Касарна 5. пешадијског пука Дринске дивизије

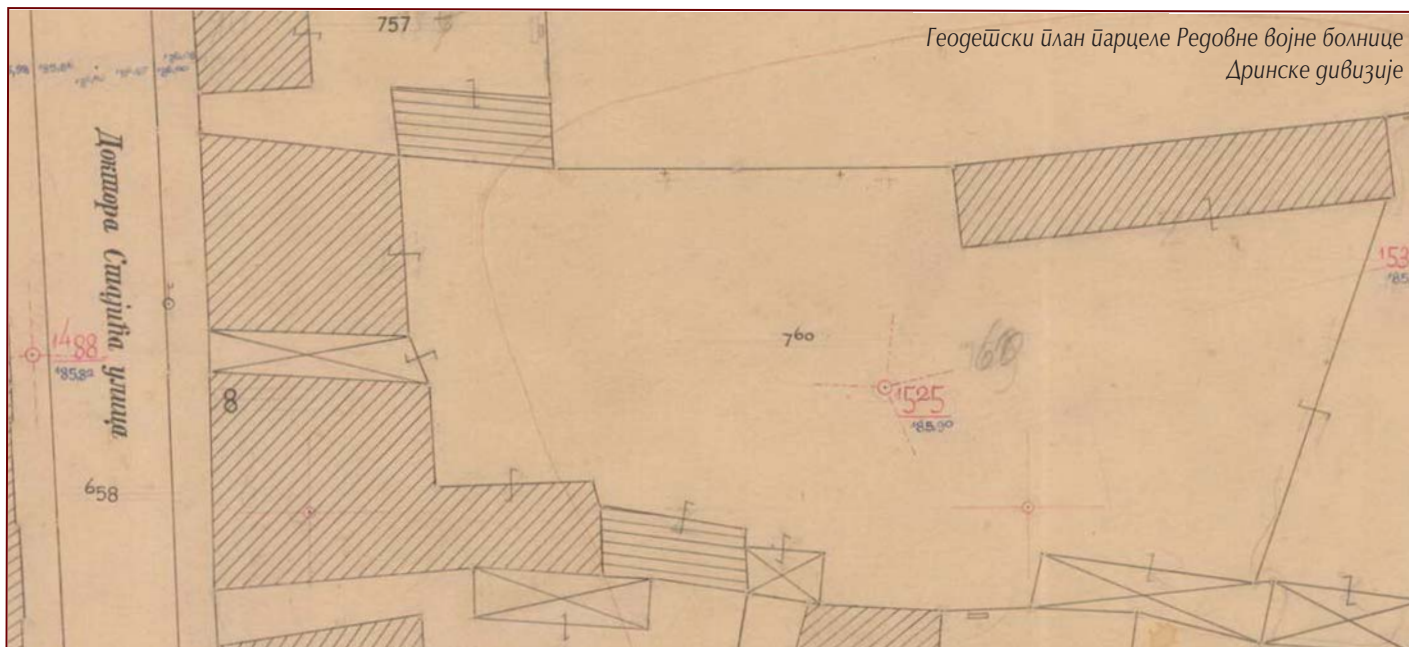
Постојање цивилне болнице у Ваљеву вероватно је било разлог да, још пре формирања Дринске дивизијске области, током српско-турских ратова 1876–1878. године, у граду на Колубари буде стационарна и привремена војна болница, у којој су радили и руски лекари и болничари. Она је вероватно организована и са формирањем гарнизона, можда у оквиру касарне на Илици, а са почетком новог века Ваљево је постало седиште и сталне војне болнице Дринске дивизије. Она је била смештена у истој улици у којој је била и Окружна болница, али ближе центру вароши.

Први месеци рата и погоршање стања

Сваки дан рата доносио је нове жртве, па су, иако у међувремену повећани, болнички капацитети у Ваљеву све теже примали пострадале српске војнике. После неопходне медицинске тријаже, обављане у ваљевским болничким

објектима, лакши рањеници су санирани и враћани на фронт, а тежи, који нису могли да буду смештени у Ваљеву, санитетским возом су упућивани ка Младеновцу, а одатле ка болницама у Крагујевцу и Нишу. Скоро редовно у теретним вагонима тог воза налазило се и по две до три хиљаде рањеника, а било је дана када их је било знатно више, и до 8.000, тако да су, поред постојећег, ангажована још два санитетска воза.

На прве наговештаје рата, још пре његове званичне објаве, Србија је 26. јула 1914 године, издала проглас о мобилизацији. Рат је проглашен 28. јула, а већ 12. августа Аустроугарска је започела са својом првом офанзивом, усмереном преко Дрине, при чему је Ваљево било један од значајних стратешких циљева. Међутим, офанзива је заустављена 19. августа победом српске војске на Церу, а дефинитивно завршена 24. августа уласком српске војске у претходно заузети Шабац. За разлику од претходних ратова, Ваљево се овај пут налазило непосредно иза линија фронта и

Колегијум ваљевских лекара
1911. године

Седе: др Андреја Лишка, војни лекар интерниста; др Јордан Сџајић, војни хирург; др Владимир П. Појовић, војни интерниста; др Селимир Ђорђевић, интерниста и управник болнице; др Владимир Т. Појовић, операцион
Стоје: др Никола Ничића, на стажу; др Павле Војтх, интерниста; др Милан Вукичевић, зубни лекар; др Јоца Милосављевић, војни интерниста; др Војко Краснука, очни лекар, добровољац из Русије...

његови санитарски ресурси морали су да буду активирани у пуним капацитетима. Рањеници су пристизали у Ваљево организовано, углавном санитарским запрегама, и смештани у постојеће болнице и објекте предвиђене за проширивање болничких капацитета. Према првобитним плановима, за потребе настрадалих био је предвиђен укупни капацитет од 201 одељења са 2.210 кревета. Поред цивилне и сталне војне болнице, у Ваљеву су формиране и четири резервне војне болнице. И поред великих ратних напора, захваљујући муњевитој победи српског оружја, притисак на ваљевске болнице није био несавладив, бар у односу на стање које ће тек уследити.

Др Аријус ван Тиховен, холандски лекар који је као ратни хирург радио у Србији и током балканских ратова, стигао је у Ваљево заједно са групом својих болничара и болничарки, доносећи савремену хируршку опрему непосредно по распламсавању ратних сукоба. Сећајући се догађаја пре и за време битке на Церу, записао је да Аустријанцима није пошло за руком да заузму Београд са речне стране и да тако изврше неопходне преласке. „То је морало да се обави са леђа, тамо где су највећа упоришта на босанској граници. А Ваљево је представљало прву етапу. Тамо и кренусмо. Ваљево је леп градић од осам до десет хиљада становника, у брдима, са здравом климом, прилично модеран, има чак и електрично осветљење; седиште је среза, у њему се налази најмање пет великих касарни, као и прелепа гимназија, сада оспособљена за прихват рањеника. Становништво је имућно. Већином су то богати сељаци који се баве сточарством, а нарочито узгојем шљива. Годишње извезу сувих шљива и пекмеца у вредности од три милиона. Међутим, у Ваљеву за

нас још увек није било посла. Једно време владао је непријатни мир све док Аустријанци 16. августа нису прешли Дрину код Шапца и кренули на Ваљево. Почели су да пристижу рањеници у великим транспортима који су најчешће стизали увече и ноћу; једном чак осам стотина истовремено. Најпре су их спуштали у сено у великим магацинима, сироте људе, неке на умору, друге већ мртве, сабијене на гомиле. (...) Највише што сам ја као једини добро опремљен хирург могао да учиним било је да оперишем читав дан, често и до поноћи.“

Холандски лекар је као ратни хирург радио у Србији током балканских ратова и Првог светског рата. Био је шеф хируршког одељења Војне болнице у Ваљеву. Као члан истражне комисије, заједно са Арчибалдом Рајсом, учествовао је у истрази ратних злочина аустроугарске војске у Србији. Пошто је у пролеће 1915. године и сам преболео пегави тифус, вратио се у Холандију и, на основу дневничких белешки, заједно са новинаром Ј. М. Брусеем написао књигу *Страхоте раја у Србији*. Поред тога, др Тинховен је био и активан фотограф, који је својим фото-апаратом документовао догађаје којима је био сведок, али и активни учесник. После аустроугарског пораза на Церу, који је представљао прву победу не само српске већ и савезничке војске у целини, царске трупе су почетком септембра покренуле нову офанзиву. Сукоб је, после крвавих борби на Гучеву и Мачковом камену, прешао у исцрпљујућу рововску борбу. Број рањеника који су ка Ваљеву упућивани у колонама запрежних кола, али и пешке, повећавао се из дана у дан. Др Тинховен је забележио и следеће:

„У складиште Петога пука ноћас је унето осам стотина рањеника. Идем да проберам најтеже случајеве. Какав је то

тужан приказ. Неразлучива маса, у дугим шињелима нато-
пљеним крвљу, на слами, попут стоке. На спрату, где у три
нивоа стоје полице за складиштење муниције, сада леже
рањени, тек тако, на тврдим даскама. Свуда наоколу тешки
рањеници, без завоја, одузети или слепи, са испалим цре-
вима – самртници, покојници. Стварно је страшно што не
могу да оперишем више од десеторо на дан, што толики мо-
рају да остану да леже, што неће бити ни превижени.”

Поред проблема насталих услед повећаног прилива ра-
њеника, стање у Ваљеву је додатно закомпликовано и поја-
вом заразних болести, пре свега трбушног тифуса, дизен-
терије и тифуса рекуренса. Зато су уз већ постојећих шест
болница, две сталне и четири резервне, формиране још две
резервне болнице. Међутим, број рањеника и оболелих је
стално растао и ускоро премашио бројку од 7.000, колики
су били постојећи капацитети. Због тако нараслог и незау-
стављивог прилива пострадалих, постојећих осам болница
проширило је своје капацитете привременим реквирира-

њем неколико додатних објеката, првенствено јавних згра-
да, школа, хотела, кафана и магацина, а повећаван је и број
шатора војних пољских болница. Истовремено, градске вла-
сти су издале наредбу да и сви већи локали у вароши мора-
ју да буду отворени и током ноћи, како би новоприспели ра-
њеници имали где да се сместе док не дођу у прилику да бу-
ду прегледани и санирани у неком од болничких објеката.

Како ни тако проширени болнички капацитети више
нису могли да приме све пострадале, у ваљевским болнич-
ким објектима вршена је медицинска тријажа. Лакши рање-
ници су опорављани и враћани на фронт, а тежи, који нису
могли да буду смештени у Ваљеву, санитарским возом су
упућивани ка Младеновцу, а одатле ка болницама у Крагу-
јевцу и Нишу. Скоро редовно у теретним вагонима тог воза
налазило се и по две до три хиљаде рањеника, а било је да-
на када их је било знатно више, и до 8.000, тако да су, по-
ред постојећег, ангажована још два санитарска воза.

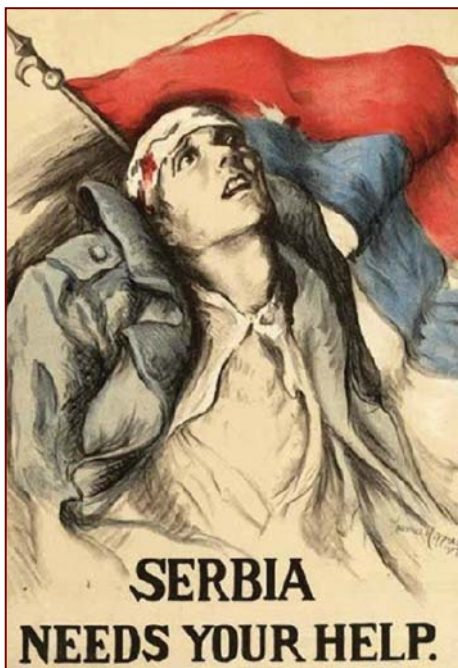
У таквој ситуацији грађани Ваљева показали су пуну со-

лидарност са пострадалима. Поред
својих локала, за потребе смештаја
и фијакера и запрега за потребе
транспорта рањених, Ваљевци,
предвођени Миланом Матићем, Ри-
стом Топаловићем, Костом Маркови-
ћем, Милутином Дојчиновићем, Ми-
ланом Зарићем и Димитријем Мили-
ћем, организовали су „Одбор за до-
чек и помоћ рањеницима” који је, код
железничке станице, подигао пави-
љон за поделу прикупљених намирни-
ца. Бројне Ваљевке су даноноћно, као
добровољне болничарке, неговале ра-
њене и асистирале лекарима, не само
приликом превијања већ и при опера-
цијама. Имена многих од њих нису за-
памћена, али вреди поменути бар оне
које су данас познате: сестре Дабих,
Лепосава Томић, бабица Ђукановић,
Коса Кораћ, З. Зарић, госпођице Бир-
чанин, Радојка, Надежда, Јела...

И поред надљудских напора,
малобројно српско санитарско осо-
бље није успевало да одговори на
све захтеве, па је драгоцену, али у
односу на опште стање опет недо-
вољну помоћ добило посредством
међународног удружења Црвеног
крста. У Ваљево су, поред поменутог
холандског тима др Тинховена, сти-
гли чланови других лекарских миси-
ја. Једна од првих била је комплетна
руска пољска болница, са доцентом
др Николајем Ивановичем Сичевим

Др Аријус ван Тинховен (1886–1965) са холандским болничаркама

Кнез Милошева улица у Ваљеву у јесен 1914: док војници одлазе на фронт, колона избеглица најушћа Ваљево – пролазе поред кафане „Грозд“, једног од објеката Ваљевске болнице (фотографије Руске Марјановића)

На апел српских власти које се, у јануару 1915. године, обраћају Црвеном крсту и државама савезницама тражећи помоћ стручног кадра у сузбијању незаустављиве епидемије тифуса, у Србију су стигле бројне санитетске мисије, пре свих руска и британска, а затим и друге. Са њима је почетком 1915. године стигла и неопходна медицинска опрема.

на челу, која се сместила на периферији града. Њен долазак је организован средствима које је прикупило Словенско добротворно друштво. У Ваљеву је радила и швајцарска амбуланта, мешовитог састава, у ком су биле и две руске док-

торке, ту су били и лекари и болничари из Данске (др В. Т. Мелгард), као и чувени француски епидемиолог др Консеј.

Уз стални рад у Ваљеву, поједини од њих активно су се ангажовали и на фронту. Тако је у боју на Гучеву погинула руска болничарка при ваљевском Петом пешадијском пуку Дарја Александровна Коровкина. Поред српских лекара и болничара и санитетских мисија савезничких држава, у Ваљеву су радили и аустроугарски ратни заробљеници, попут Чеха др Хајнриха Пруска, асистента породичства из Прага.

Описујући стање у Ваљеву, тадашњи начелник санитета Српске војске пуковник др Лазар Генчић забележио је да су за смештај све већег броја рањеника биле заузете све касарне, хотели, кафане, кафанице, сви магацини... „Много-

Рањеници су до Ваљева стизали колонама кола са воловском запрегом, а неретко и пешке (фотографије Самсона Чернова)

бројни рањеници лежали су на патосима, и то само негде на сламњачама, иначе само на слами или сену, са или без икаквог покривача. Лако рањени су целога дана били закрчили ваљевске улице и прикупљали су се око завојшта ради превијања, а у подне и увече око казана ради исхране, а тешко рањени чекали су са очајањем ред да буду прегледани, превијени, боље смештени и евакуисани у позадину. Сви они чекају да их збрину свега 26 лекара и то од њих свега 10 им могу помоћи, а осталих 16 углавном се баве административним пословима у санитетском одељењу Врховне команде, а потребно је било бар 150.”

У Ваљеву је тада боравио и др Рудолф Арчибалд Рајс, швајцарски форензичар, публициста, доктор хемије и професор на Универзитету у Лозани, који је у Србију стигао како би документовао аустроугарске злочине над српским становништвом у време Првог светског рата. Боравак у Ва-

љеву описао је у књизи *Шта сам видео и проживео у великим данима*.

„Малим младеновачким возом стигао сам, касно увече, у Ваљево (...). Ваљево је било Главни стан српске војске и цео Генералштаб ту је био концентрисан (...) Војници који поздрављају шетају се кроз ову гунгулу. Глава им је превијена или носе руку у завоју (...) У колима са четири точка леже бледа и непокретна тела у поцепаним и прљавим униформама и са завојима који нису више чисти. (...) То су тешки рањеници, које са бојишта довозе на волујнским колима. (...) Пођимо за овим колима до болница и уђимо у њих. Болнице су многобројне, сувише многобројне. И још их нема довољно. Рањеници се чак морају смештати под велике шаторе у авлијама. (...) Било је недеља када је умирало и по 59 рањеника дневно. (...) Погреби су били толико чести да су пред црквом скоро стално стајали редови мртвачких сандука. (...) Хајде да видимо где заувек почивају све ове жртве до крајности неумерених и зло-

Улазак Живојина Мишића у ослобођено Ваљево

После краткотрајног, тронедељног, аустроугарског заузећа, Ваљево је ослобођено 9. децембра 1914. године. Већ после првих успеха контраофанзиве Српске војске аустроугарски командант Оскар Поћорек издао је наредбу да 6. децембра из Ваљева почне евакуација трупа, коморе и оних рањеника и болесних који су могли да буду транспортовани. Град је брзо испражњен, а у његовој непосредној околини су распоређене јединице који су штитиле одступање. Аустроугарски војни свештеник фра Габро Цвитановић, који је са аустроугарским рањеницима и болесницима остао у Ваљеву, записао је у свом дневнику: „Заповједништво XV и XVI корпуса оставило је Ваљево. Војска га је такођер испразнила, али су нека одјељења запосјела брда и главице са сјеверне и сјевернозападне стране града да омогуће узмак осталим трупама које су се повлачиле према Шапцу. Срби су нади-

рали са источне и југоисточне стране. Град је био, дакле, између двије војске које су око њега и преко њега 8–9. просинца водиле крваву борбу. Премда је пар дана прије био нападао снијег, та два дана успркос зимскога доба било је врло лијепо време, право бабино љето. Борба је тим била жешћа, приказ тим ужаснији. Ваљево је изгледало још пустије, а становништво, већином женско, које је с прозора посматрало ужасну борбу, у својој бојазни још нервозније. (...) Ја сам се на час наслонио на прозор хотела Секулић да посматрам борбу, но кад сам видио да је једна пушчана кугла ударила недалеко од мене у зид одстранио сам се. (...) Ја сам се налазио у Дринској војној болници, недалеко од хотела Секулић, а на коју стотину метара од мене дахће из грмља код ваљевског гробља стројна пушка. Незнани јунак имао је да запријечи Србима прелаз преко моста. Од 7. XII послје подне па до предвечер 9. он је сипао кишу олова на мост без престанка, чак и онда када су Срби с друге стране већ били у граду, док га коначно не опколише са свих страна и убише, како сам доцније чуо, бомбом, уз његову стројеву пушку. (...) Борбе су око Ваљева свршиле 9. просинца послје подне. Српске патроле биле су криомице у граду већ јучер навечер, а главни део чета ушао је тек по свршеној борби. Све до касно ноћу, када је почела пљштати киша, војска се сукала у град. Сљедећих су дана долазила разна заповједништва, пољске болнице, разбјегло грађанство, и политичке области. На дан 12. просинца (1914.) је дошао војвода Мишић, командант армије са својим штабом. Упркос огорченим борбама, које су тек биле завршене, градске зграде нису претрпјеле готово никакве штете. Тек када су Срби били већ у граду и борба окончана, појавила се ватра у једној кући. Ваљда је који заблудјели хитац погодио у нешто суво у њој, тамо тињао, док се није претворио у пожар.”

чиначких амбиција Аустро-Мађара и Немаца. (...) Гробље је на врх брежуљка. Правилно су наизани безбројни гробови са простим црвено-смеђим крстом који носи име покојника. Ту има и Срба и Аустријанаца.”

Привремено напуштање, а затим и ослобађање града

Са српском војском повлачиле су се и непрегледне колоне избеглица. Процењује се да је тада, у непосредној околини Ваљева, као и у самом граду, који је пре рата имао нешто више од 8.000 становника, у одређеним периодима боравило и до 100.000 људи.

Притисак на капацитете ваљевских болница и Ваљева у целини био је додатно повећан приливом све већег броја избеглица које су се повлачиле даље од борби, али и због стравичних зверстава које су аустроугарске јединице чиниле у Подрињу и Мачви. Стање се додатно погоршало после

Санитарски воз на Ваљевској железничкој станици
(фотографија др Аријуса ван Тинховена)

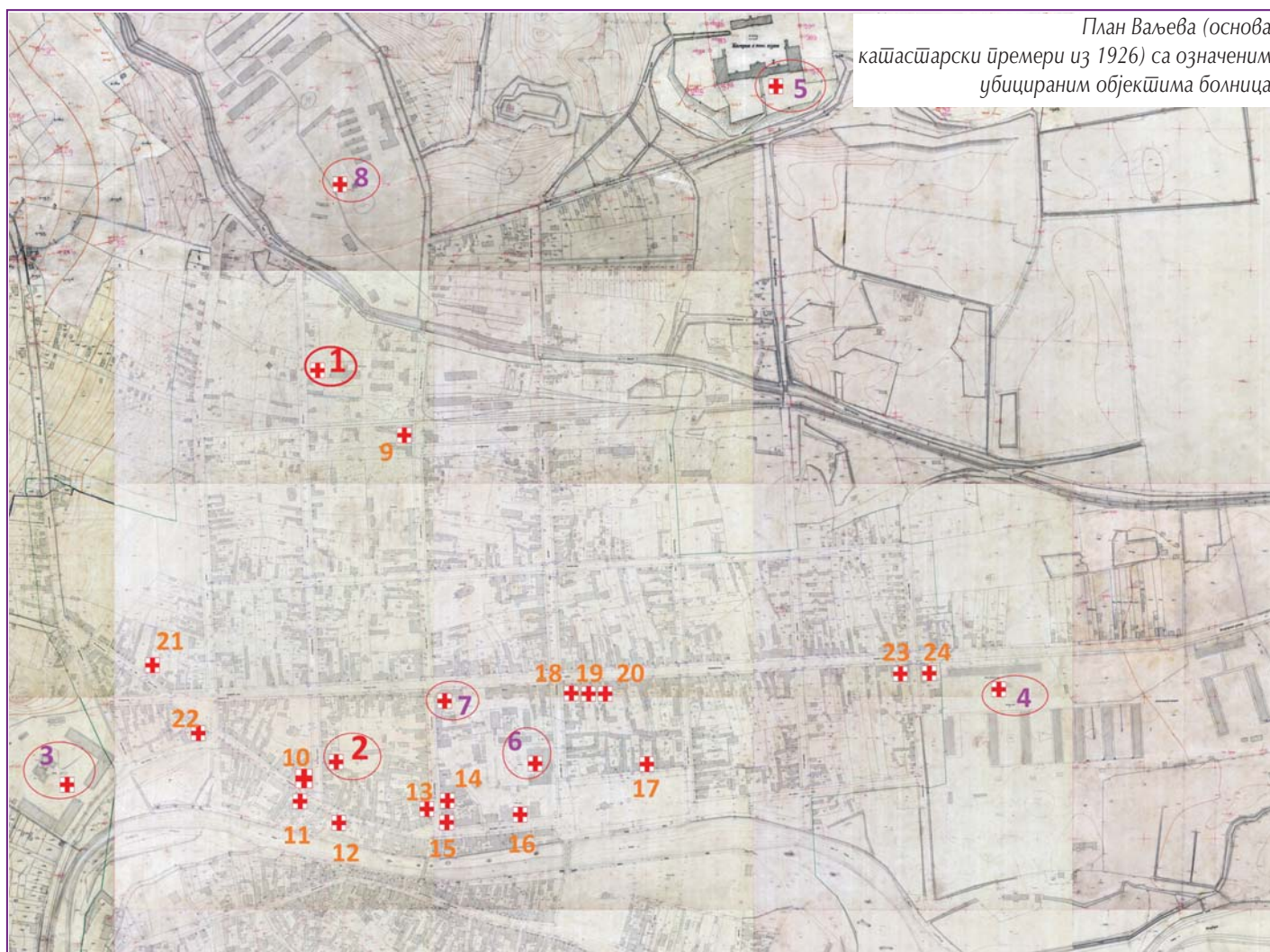

31. октобра 1914, када је под сталним притиском непријатељских армија Српска војска била принуђена да напусти своје рововске положаје у Подрињу и Мачви и да почне са повлачењем ка Ваљеву. Са војском су се повлачиле и нове непрегледне колоне избеглица. Процењује се да је тада, у непосредној околини Ваљева, као и у самом граду, који је

Рањеници у Шестој резервној болници,
у Дринском дивизијском складишту
(фотографија др Аријуса ван Тинховена)

План Ваљева (основа каталогски примери из 1926) са означеним убицираним објектима болница

пре рата имао нешто више од 8.000 становника, у одређеним периодима боравило и до 100.000 људи. Потом, од 6. новембра уследила је и нова аустроугарска офанзива. У тим одсудним моментима у Ваљево је 8. новембра одржана заједничка седница српске владе и Генералштаба Српске војске, а потом је уследило тактичко повлачење војске, прво на источне обале Колубаре и Љига, а потом, на иницијативу Живојина Мишића, још даље исток, ка обронцима Сувобора и Рудника. Са војском су се, из Ваљева, повлачиле и избеглице, као и велики број мештана, али и оболели и рањени, а са њима и главни болнички ресурси. Ипак, када су 15. новембра аустроугарске трупе ушле у небрањену варош, у њој су затекле најтеже српске рањенике и болеснике из Ваљевске болнице који нису били у стању да напусте град, а о којима су се свесрдно старали српски лекари др Винавер и др Башовић, као и руска лекарка др Сошинска са болничаркама. По аустроугарском освајању Ваљево је постало центар непријатељске ратне команде и његовог војног санитета. У њему су биле стационарне скоро све пољске болнице са дринског ратишта, са око 16.000 рањених и болесних.

После другог тактичког повлачења српске војске, 3. децембра непријатељска офанзива је заустављена жестоком контраофанзивом, која је довела до нове велике српске победе у Колубарској бици, током које је и Ваљево ослобођено.

Описујући даље стање у Ваљево, фра Габро додаје још: „Но, ако поглед на град није опажао ништа особито, нутарње је стање ипак било жалосно.”

Додатне потврде, али и допуну речи фра Габра Цвитановића пружају белешке др Аријуса ван Тинховена:

„Битке су се такође водиле за Ваљево, преко којег су трупе, распоређене на брдима с обе стране колубарске долине, сипале жестоку паљбу једне на друге. Када смо, дакле, уморни од пута стигли тамо у три сата ноћу, затекли смо тај, донедавно тако љупки градић у стравичном стању опустошености да више нисмо знали куда да кренемо како би смо нашли било какав смештај.”

Холандски лекар даље описује свој сусрет у хотелу „Секулић” са два аустроугарска санитетска официра, од којих је један био свештеник, по свему судећи управо Габро Цвитановић. Пише и о непреспаваној ноћи на пањевима „јер

столица није било”, уз буренце пива и партију бакарата, и зори која је указала на право стање: „Град је био потпуно напуштен, домови проваљени. Пролазим кроз уличицу у којој су изгореле три куће. И заиста, једва да сам то поднео, тако је ужасно морбидно изгледао тај лепо, љупки градић, који сам познавао у доба мира и у коме сам изабран за почасног грађанина.” Доктор Тинховен, који се по повлачењу из Ваљева сместио у Нишу, био је међу првима који су се вратили у ослобођени град на обалама Колубаре. О томе шта је затекао, забележио је:

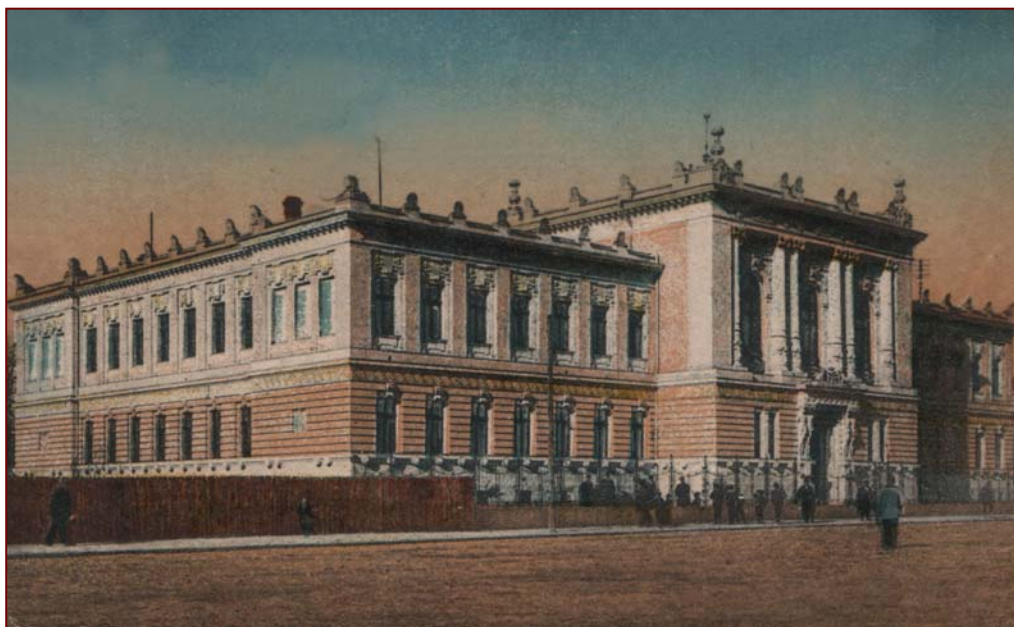
„Када смо ми тамо стигли у околини Ваљева трунула су 583 коњска леша. (...) Град је био потпуно напуштен, домови проваљени. Пролазим кроз уличицу у којој су изгореле три куће. (...) На улици је лежао мртав коњ у фази распадања, свуда се наилазило на гомиле измета у коме је врвело од заразе. Ушао сам у једну луксузну кућу у којој је све било отворено; користили су је као шталу за коње; коњски измет у спаваћим собама, свилени чаршафи као коњске прекривке. (...) Али морао сам даље, хитно даље јер сам streпео од тога у каквом стању ћу затећи нашу лепу, чисту болницу, али њено стање превазилазило је моје најгоре слутње. Био је то потпуни хаос, и прљаво, прљаво. (...) У тој болници са сто кревета било је 'збринута' хиљаду петсто тешких рањеника (...) У подруму са полулучним отворима и решеткама испред положили су више од стотину њих на мокру сламу; нужда се вршила свуда унаоколо. Тавани су били препуни, као и зграда администрације. (...) У башти је био разапет шатор за те јаднике. Ходници су били пуни (...) Од шеснаест хиљада рањеника колико их је првобитно било, повели су са собом дванаест хиљада у паници бекства. (...) Ваљево је био логистички центар у коме су имали своје магацине муниције, хране. Али, само што су се Аустријанци сместили у њему већ су морали да се повлаче и тада су своје огромне

залихе на брзину запалили и уништили. Залихама су опремили само своје болнице за четири хиљаде остављених рањеника са којима је остала и четрнаесторица лекара. (...) Сећам се да сам другог дана по свом доласку у гимназијској болници видео на гомили шездесет лешева Аустријанаца. Прљавштина је била свуда. (...) Уклањање свих тих гадости ишло је веома споро и ако је дневно долазило по педесет ратних заробљеника да нам помажу. (...) Више рањеника било је одвезено из ваљевске болнице. Остало је максимум њих сто, на сто кревета. Све Аустријанци. За њих је била спремна чиста постељина, чисти кревети, чиста слама. (...) Које је задовољство када би пацијент, сада опет чист у својој снежно белој спаваћници, чекао да га однесе у чист кревет.”

Страхоте незаустављиве епидемије

После пораза у Колубарској бици аустроугарске трупе су биле принуђене да се повуку са територије Србије и да бране своје границе. Планови да већ током јануара покрену нову офанзиву нису могли да буду остварени због отварања нових фронта услед руске офанзиве на Карпатима и уласка Италије у рат. Своје претходне ратне победе Србија је скупо платила. Од јула 1914. до октобра 1915. мобилисала је 707.343 човека односно 24 одсто укупног становништва (40 одсто укупног броја мушког становништва), далеко више од било које друге зарађене земље. Само током прве ратне године из строја је избачено 210 официра, 8.074 подофицира и 15.3375 војника, а страдао је и огроман број цивила.

Описујући размере епидемије тифуса у Србији у првој години светског рата, др Вилијам Хантер, шеф британске санитарске мисије у Србији, послужио се следећим речима:

Ваљевска гимназија

Хоџел „Секулић“

Хоџел „Гранд“

Основна школа

„Епидемија пегавог тифуса у Србији 1914. и 1915. године била је најнаглија епидемија у настанку, најбржа у пропагацији, највећа у интензитету, а најбрже заустављена од свих епидемија у историји.“

После велике победе, у тренуцима затишја и непрекидног ишчекивања наредних потеза противника, Србија се суочила са новом трагедијом. До тада се српски санитет суочавао са проблемима изазваним ратним дејствима, ранама од метака и шрапнела, мада су уочавани и рани проблеми изазвани болестима, попут дизентерије, али и трбушног тифуса и повратне грознице (тифус рекурентс). Ове болести су од почетка рата биле присутне и у великој мери компликовале и онако тешко опште стање. Међутим, колико год да су имале велике последице оне нису биле упоредиве са оним што је уследило избијањем велике епидемије пегавог тифуса (tiphus exantematicus), додатно закомпликованог пратећим повратним тифусом (рекурентсом) и трбушним тифусом. По свему судећи Ваљево је било, ако не главно, а онда једно од великих жаришта из којих се епидемија незауставиво ширила.

После повратка војске у Ваљево хигијенско стање у граду је релативно брзо стабилизовано. Најтежи аустроугарски рањеници остали су у ваљевским болницама, док је већина транспортована даље. Истовремено су у Ваљево из пољских болница почели да пристижу српски војници рањени у тек завршеним борбама. О њима, као и о осталим аустроугарским рањеницима, поред српских и савезничких, бринули су и заробљени аустроугарски лекари, као и бројни други заробљеници, ангажовани на сређивању стања у граду. За рањеницима су у Ваљево почели да стижу и чланови њихових породица који су долазили да их обилазе, као и они који су преузимали посмртне остатке својих најмилијих. Они су се кратко задржавали у Ваљево, а потом се враћали у своје крајеве. Својим кућама одлазили су и лакше рањени и опорављени. Ваљево тако постаје пролазни, транзитни центар, али и један од центара у коме је букнула и из кога се ширила велика епидемија коју је др Вилијам Хантер, шеф британске санитетске мисије у Србији, окарактерисао следећим речима: „Епидемија пегавог тифуса у Србији 1914. и 1915. године била је најнаглија епидемија у настанку, најбр-

ОБЈЕКТИ ВАЉЕВСКИХ БОЛНИЦА

А) РЕДОВНЕ БОЛНИЦЕ

1. Окружна болница
2. Војна болница Дринске дивизије

Б) РЕЗЕРВНЕ ВОЈНЕ БОЛНИЦЕ

3. Прва резервна болница, у касарни 17. пука
4. Друга резервна болница, у артиљеријској касарни
5. Трећа резервна болница, у касарни 5. пука
6. Четврта резервна болница, у згради гимназије
7. Пета резервна болница, у згради Окружног суда
8. Шеста резервна болница, у Дринском дивизијском складишту

А) НЕКИ ОД ПРИВРЕМЕНИХ БОЛНИЧКИХ ОБЈЕКТА

- 9 – 24 Кафане Босна, Суша, Грозд, Венеција, Ристе Топаловића, Сунце, Посавина, Балкан, Јадар, Подгорина, Мали Београд, Браће Марковић, Браће Гроздановић, Русија, Петровград и Српски краљ
- 25, 26 и 27 Хотели Секулић, Гранд и Таково
28. Пивница Србија и
29. Основна школа

жа у пропагацији, највећа у интензитету, а најбрже заустављена од свих епидемија у историји.“

Пошто је описао брзо сређивање прилика у Ваљево после победе у Колубарској бици и олакшање због тога, др Тинховен даље пише: „А онда је дошао Божић. То је у оваквом очајном окружењу било најпријатније славље које сам имао у дугом низу година (...) А са Новом годином на ову напалу земљу надвила се нова несрећа. Број оболелих од тифуса растао је све више. Пета касарна, смештена мало изван града на лепом брежуљку, у коју су раније смештани интерни болесници, војници који су патили од реуме, запаљења плућа или дизентерије, морала је у потпуности да буде

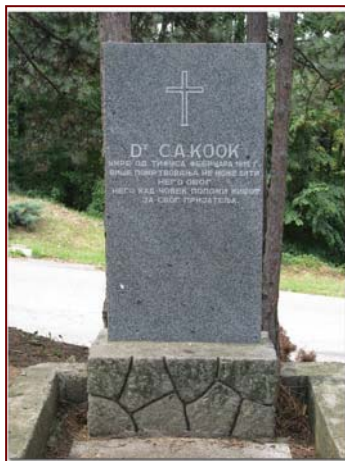

Рањеници и саниџејско особље испред ваљевске основне школе, данас Народни музеј Ваљево

Професионални апарат за дезинсекцију и импровизирана српска бураг

Док су се људи купали у импровизованим купатилима, њихово рубље, одећа и постељина третирани су врелом воденом паром, што је омогућавало да врло брзо буду у употреби, знатно брже него да су откувани. Истовремено, посебна пажња посвећивана је и дезинфекцији и дезинсекцији просторија.

ОДБИО ВАКЦИНУ

Остало је запамћено да је др Самјуел Алберт Кук одбио превентивно да прими вакцину, тврдећи да је она потребнија српским војницима. Холандски хирург др Аријус ван Тинховен га памти као „веселог човека који је све забављао својим америчким песмицама и црначким плесовима“.

Др Самјуел Алберт Кук (Њујорк, 3. мај 1878. – Ваљево, 10. фебруар 1915.)

преуређена за тифусаре. И пегавец је почео да односи своје жртве.”

Постоје индикације да су у Ваљево појединачни случајеви пегавог тифуса уочени још пре новембарског напуштања града, али, ако су оне тачне, тада нису испољене знаке епидемије. На то је указао и заробљени свештеник аустроугарске војске фра Габро Цвитановић: „Како сам касније сазнао од наших љекара који су били заробљени прије наше окупације Ваљева и запослени по тамошњим болницама, тамо се опазило пар случајева ‘exantematicus’-а на српским војницима што су се били вратили са фронта тек који дан пре нашег заузећа Ваљева. Ове болеснике Срби нису еваку-

ирали када су морали да напусте Ваљево. Наши су их ту држали. Но, или у оној збрци нису имали времена да ствар точно дијагностифицирају, или зато што је било само пар случајева, нису ствари давали велику важност.”

Опште је прихваћено мишљење да су велику епидемију проузроковали заробљени аустроугарски рањеници и болесници. То сматра и др Тинховен, који је забележио: „Када су Срби поново ушли у град он је био пун рањених и болесних Аустријанаца. (...) Али вероватно да је међу њима већ било инфицираних који су на све стране раширили пегави тифус. (...) Те војнике, прекривене вашкама, који су у својим униформама лежали унаоколо запуштени, пегавец је лако косио. Епидемија се ширила узнемирујуће брзо. (...) Неки бактериолози претпостављају да су аустријски војници, који су се претходно борили на руској граници, тамо покупили заразу и да је тако пегави тифус, после дуге инкубације, стигао у Србију у тако страшном облику.”

Слично мишљење имао је и др Ханс Зинсер, познати амерички бактериолог који је, посредством мисије Црвеног крста, боравио у Србији и дао велики допринос у сузбијању епидемије пегавог тифуса. У једном од својих каснијих научних радова он је записао: „Прво и најгоре жариште епидемије било је Ваљево, град са око 10.000 становника у северозападној Србији, близу границе са Босном. Када су се Срби повукли из њега у инвазији Аустријанаца, у њему није било случајева пегавца међу трупама. Када су Срби почетком децембра 1914. године кренули у контраофанзиву, и по-

чели заробљавати све више Аустријанаца и када су ушли у Ваљево затекли су преко 3.000 хиљаде рањеника и Аустријанаца болесних од пегавца и рекуренса под најтежим условима. У подручјима једне сасвим нове школе затечено је преко 150 мртвих аустријских војника. Преко 40.000 заробљеника распоређено је по читавој земљи, да би их користили као преко потребну радну снагу. Пегавец и рекуренс су рапидно следили ову концентрацију и дистрибуцију и били су разнети дуж свих железничких пруга и по свим већим градовима Србије, чак до Битоља и Ђевђелије.”

Др Лудвиг Хиршфелд, пољски лекар микробиолог који је пред Први светски рат радио као универзитетски наставник у Швајцарској, а у рано пролеће 1915. године заједно са супругом

Др Лудвиг и Хана Хиршфелд

Ханом дошао у Ваљево да активно учествује у сузбијању епидемије тифуса, написао је мемоаре Историја једнога живота, у којима бележи: „Огромна аустријска армија повлачи се урасулу и паници (...) и оставља 60.000 заробљеника. Но Србија нема довољно хране за те људе, нема смештај, нема дезинфекционе опреме. Пуни су ваши, а поједини случајеви пегавог тифуса међу заробљеницима претварају се у пожар који је дословно изгорео целу земљу. Довољно је да се каже да је од четири милиона становника оболело њих милион, да су од 360 лекара оболели готово сви, а умрло их је 126.”

Епидемија пегавог тифуса, праћеног другим болестима, врло брзо је почела да узима данак. Разбољевали су се и умирали војници, цивили, грађани Ваљева и избеглице, ратни заробљеници, а врло брзо и болничари и лекари који су бринули о њима. Описујући такво стање др Хиршфелд је забележио: „Лакше оболели су излазили у град да набаве храну. У једном кревету било је по неколико болесника, али су углавном лежали на патосу. Дешавало се да оболели у делиријуму побегну у кошуљи у град, ширећи страх и епидемију. Неколико полусвесних болесника истрчало је из наше болнице и удавило се у оближњој реци. Сви нису могли ни да се сахране. Лешеве су слагани на гомиле у близини болнице.”

ХУМАНА ВАЉЕВЧАНКА

Једна од првих жена лекара у Србији рођена је у 1887. године у Ваљеву. Медицину је студирала у Цириху и Берлину и по завршетку студија вратила се у Ваљево, где је радила у окружној болници. У оба балканска рата била је управник резервне болнице у Ваљеву. Почетком Првог светског рата радила у војној болници у Пироту. После Колубарске битке вратила се у своје Ваљево. Умрла је од тифуса 6. фебруара 1915.

др Драгиња Бабић

Група војних лекара у Ваљеву 1915: др Љуба Стојановић, др Панајотиновић, др Милован Башовић, др Милан Пецић и др Александар Савић

Додатне информације о стању у Ваљево оставио је и фра Габро Цвитановић: „Болесни су били положени један до другог, једни на постеље, други на мало сламе на тлу, трећи на голом тлу. Чим би гдјекоји мртавац био дигнут, други се болесник бацао на његово мјесто. (...) Будући да су постеље биле пуне гамеди, све да дотични није био заражен, сада се морао заразити (...) Читајући ове редове многи ће се запитати: А гдје је била држава? Како није предузела неке мјере? (...) Ако ћемо писати 'sine ira et studio', онда морамо да узмемо у обзир прилике у којима се Србија тада налазила. Уз све, и да је Србија била у миру, ми не би смо од ње могли да очекујемо оно што би смо очекивали од неке велике модерне државе. Србија је већ балканским ратовима била истрошена, а сада опет у рату, малена, пуна рањеника и бескућника што су побјегли са својих огњишта.”

Пошто су у самом граду сви расположиви објекти постали одељења болница, у ужој и широј околини Ваљева су активирани и војне пољске болнице под шаторима. Поред касарне Петога пука Дринске дивизије постављена је Прва пољска болница Дунавске дивизије, а болнички шатори су постављани и у Бранковини, Грабовици, Причевићу, Осечини, Пецкој, Коцељеви... Како би се обезбедило место за све већи број оболелих издато је наређење да се лакши рање-

Сахрана аустроугарског лекара др Милоше, преминулог од тифуса у Ваљево 11. фебруара 1915 (фотографисао др Тинховен)

Поред лекара, у Ваљево је умрло и много болничара и болничарки, професионалних и добровољних, грађана и грађанки Ваљева, војника, ратних заробљеника и чланова страних хуманитарних мисија. Неименовани Ирац, кога у свом дневнику помиње Флора Сендс, само је један од њих. Позната су и имена госпођица Фис и Агнес Ајрис, госпођа Ван дер Маде и Вестерхолф, као и господина Дага. Један од умрлих је и холандски професионални болничар А. Ф. Хенкен, који је био десна рука др Ван Тинховена и вредно се ангажовао у спасавању многих живота. Као једини од чланова холандске мисије који се у Ваљево није разболео, неговао је и своје колеге. Потом, када су они прездравили и у пролећа 1915. пошли кући на опоравак, Хенкен је кренуо у њиховој пратњи, и тек по доласку у Холандију осетио је симптоме тифуса, од кога се није опоравио.

ници и оболели отпусте кућама, што је, на крају, било погубно јер је довело до даљег ширења тифуса. Болест је страховитом брзином почела да се шири по градовима и селима

Србије, односећи нови данак. Фра Габро Цвитановић је о томе записао: „Црни барјаци, који се у Србији износе на куће када неко умре, виђали су се на све стране, а што је још жалосније, у многим случајевима се иза истог барјака у једној кући крило два, три, четири мртваца.”

Срби негују и Аустроугаре

Фрањевачки фратар који се као трупни свештеник аустроугарске војске обрео у Ваљеву после његовог заузећа у новембру, а по ослобођењу у децембру 1914. године остао да негује болесне које су окупаторске трупе оставиле после повлачења, и сам је прележао трбушни тифус. У дневнику који је водио фра Габро Цвитановић забележио је и следеће: „Нешто је боље почело са уређењем тек од фебруара 1915; у већој мјери је набављано рубље, постељина, лекови, побољшана је храна, и то подједнако и за наше као и за Србе, јер, ради истине мора се казати: Срби нису правили разлике између заробљенога и свога болесника.”

Затечени лоши санитарни услови, велики број људи на једном месту без потребне преобуке, зимско време које је додатно отежавало одржавање редовне дневне личне хигијене..., све је то погодвало развоју белих вашки, као главног преносиоца рикетије провазеки, узрочника пегавог тифуса. Морамо напоменути да су и узрочник и преносилац ове болести идентификовани у научним радовима француског научника др Никола тек пет година раније, те да резултати његових истраживања још увек нису били потпуно познати, али ни апсолутно прихваћени. Уз све то неопходно је нагласити и да српски санитетски кадар није имао искуства са том болешћу, као и да је био малобројан да се са њом ухвати у коштац, нарочито имајући у виду размере које је епидемија достигла.

Да би се епидемија сузбила била је неопходна додатна међународна помоћ. Зато су се српске власти у јануару 1915. године обратиле Црвеном крсту, као и државама савезницама, тражећи помоћ стручног, обученог кадра, као и материјалну помоћ у санитетској опреми и материјалу. Поред многих других који су широм света активно учествовали у прикупљању помоћи, потребно је поменути и Елизабет и Ану Христић, супругу и ћерку пуковника Љубомира Христића, сина некадашњег премијера Србије Николе Христића. Ана је била новинарка у британском листу Дејли прес и посредством тих новина је успела да сакупи драгоцену помоћ и да је, заједно са мајком и четири професионалне болничарке, допреми у Ваљево, где су и остале до окупације у јесен 1915. године.

Од почетка 1915. године у Србију је почео да пристиже други талас мисија здравствених радника, већина њих организовано, посредством Црвеног крста или својих држава, а поједини и самоиницијативно. Већ крајем јануара у Ваљево су стигла два америчка лекара, др Самјуел Алберт Кук и др Бартон Кукингем. Они су дошли у Европу још на

МИ СМО ВАШИ ВОЈНИЦИ

После драгоценог рада у Ваљеву др Хиршфелд се са српском војском повукао преко Албаније и наставио са активностима на Крфу и у Солуну. Пре повлачења лекарима из страних мисија предложено је да се врате у своје земље. Хиршфелд се присећа: „Рекао сам жени: Ако останемо, моћи ћемо се вратити у Швајцарску и започети нормалан живот. Али смо на себе узели обавезу да помажемо. Сада они гину. Да ли у томе тренутку треба да их напустимо као што пацови беже с брода који тоне? Није било потребно да убеђујем жену. Рекли смо Србима: ‘Ми смо војници у вашој служби. У срећи и несрећи. Ако погинемо, онда је то за добру ствар.’” После рата др Хиршфелд је једно време био шеф бактериологије српске Војне болнице, а потом је отишао у родну Пољску, где је наставио успешну универзитетску каријеру. Да ли су почетни узрок епидемије били српски или аустроугарски болесници данас је скоро немогуће поуздано утврдити. У сваком случају, погодна тле за њено брзо ширење представљало је стање заостало иза Аустроугара после њихове неуспеле треће офанзиве. Већ смо видели да савременици сведоче о великом броју остављених рањеника, смештених у крајње неадекватним условима, о санитарно веома лошим условима у којима је затечено Ваљево, о несхрањеним покојницима, о лешевима стоке, прљавштини по кућама, као и великој концентрацији људи на малом простору, у зимским условима. Све су то били идеални услови за нагли развој епидемије.

почетку Првог светског рата и радили у великој америчкој болници у Паризу. Ту су упознали српског дипломату Славка Грујића и његову супругу Американку Мејбл Данлоп Грујић. Од њих су сазнали да су ратом опустошеној Србији преко потребни лекари и кренули на даљи пут. По доласку у Ваљево радили су у Четвртој резервној војној болници, у згради Гимназије, али су се убрзо разболели од тифуса. Др Кукингем је преживео, али је др Кук подлегао опакој болести.

Гроб великог хуманисте др Кука налази се у Ваљеву, на брду Видрак, и један је од ретких гробова из тог времена који после Другог светског рата, приликом изградње споменика Стевану Филиповићу, није пренет на ново гробље. Поред ових америчких лекара у Ваљево су стигли и многи други лекари и школовани болничари, али и људи других професија који су се одазивали позиву да помогну малој херојској Србији. Многи од њих су остали упамћени, али имена неких су и ишчилела из колективног сећања. У општем хаосу епидемије, када је било важно да се малобројни кадар ухвати у коштац са последицама опаких болести, није било ни могућности, ни услова за вођење ажурних евиденција, а спискови који су и постојали неповратно су нестали у стра-

Болничар Хенкен (у средини), у дворишту ваљевске окружне болнице; преминуо од шифуса после повраћака у Холандију (фотографија др Тинховена)

СТРАДАЛО МЕДИЦИНСКО ОСОБЉЕ

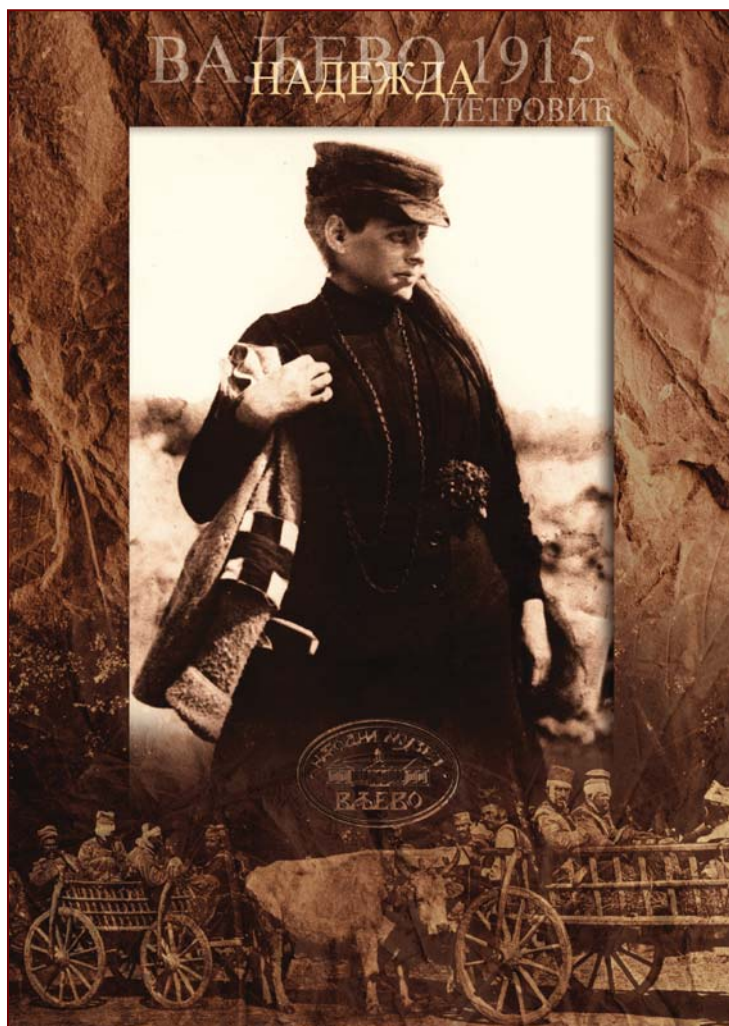
Уз могућност да су нека имена и данас остала непозната, у Ваљеву и његовој околини су, поред лекара Кука и Цекића, умрли и доктори Селимир Ђорђевић, Драгиња Бабић, Павле Војтех, Милан Исаковић, Исак Реге-Херцог, Хранислав Јоцић, Тома Авраси, Фердинанд Адам, Ђорђе Дада, Александар Закопулос, Хранислав Јоцић, Тома Леко, Миша Михајловић, Душан Поморишац, Исак Херцог, Пера Радосављевић и Јован Поповић. У Ваљеву су умрли и студенти медицине Петар Р. Радисављевић и Божидар Шишић. Позната су имена и аустроугарских лекара умрлих у Ваљеву. То су Јосиф Ковач, Вацлав Милота, Морис Биененшток, Фридрих Прекл, Освалд Гешнер, Ладислав Менхарт и Гавро Барак. У Ваљеву су заражени, а на другим местима у Србији умрли и др Јевгеније Брановачки (умро у Нишу), др Михаило Митровић (умро у Пожаревцу) и др Милорад Јанковић (умро у Скопљу). Поред њих, лекари који су на различите начине били повезани са Ваљевом, а умрли су од последица болести у другим местима у Србији, били су и: Мијаило Митровић (умро у Пожаревцу), Данило Дача Туфегџић (умро у Паланци) и Душан Радовановић (умро у Причевици).

хотама каснијих дешавања, приликом повлачења преко Албаније. Фрагментарне, непотпуне податке пружају мемоарска грађа, писма и дневници учесника. Тако Британка Флора Сандс, која је у Ваљево стигла током фебруара 1915. године заједно са Американком Емили Симондс, у свом дневнику у више наврата помиње и извесног Ирца, који је умро у Ваљеву, али не помиње његово име. Са друге стране, аустроугарски свештеник фра Габро Цвитановић у свом дневнику помиње имена свих аустроугарских медицинара, а истовремено напомиње да је један од њих водио прецизну евиденцију умрлих заробљеника, али је она нестала у каснијем ратном вихору.

Сузбијање епидемије

Док су се људи купали у импровизованим купатилима, њихово рубље, одећа и постељина третирани су врелом воденом паром, што је омогућавало да врло брзо буду у употреби, знатно брже него да су откувани. Истовремено, посебна пажња посвећивана и дезинфекцији и дезинсекцији просторија. Спровођење добро осмишљених и систематски предузиманих превентивних хигијенских мера олакшао је и долазак пролећа и сувих топлијих сунчаних дана. Захваљујући томе епидемија је у Ваљеву почела да јењава већ то-

Надежда Петровић, позната сликарка, добровољна болничарка у Ваљеву, преминула од тифуса 3. априла 1915. године

Ваљевска болница, последња слика Надежде Петровић

ком априла, а потпуно је сузбијена до краја маја 1915. године.

Брига о болеснима и њихова нега ублажавали су те гобе епидемије, али до њеног потпуног сузбијања дошло је после спровођења темељних санитарно-хигијенских мера. Томе је велики допринос дала британска војно-санитетска мисија, пристигла у Србију у фебруару 1915. године, са пуковником др Вилијамом Хантером на челу. Док су српско санитетско особље и чланови осталих мисија своје активности усмерили углавном ка лечењу оболелих, директно на терену, британска мисија се није упуштала у болнички рад већ је из свог центра у Крагујевцу организовала рад на сузбијању епидемије, третирајући узроке и организујући хијерархијско спровођење мера које су имале за циљ уништавање вашију, као преносилаца болести. Од низа мера које су прописали ради побољшања хигијенских услова војске и становништва, кључна је била примена импровизованог средства за дезинсекцију названог српско буре, које је почело масовно да се примењује. Употребљавани су различити облици импровизације уређаја за дезинсекцију врелом воденом паром. Тамо где их је било, коришћена су метална буроа с водом на дну и ложиштем испод. У њих је стављана одећа, у корпе, које су спречавале додир са водом. Али пошто је у Србији било много више дрвене него металне буроа, коришћена су и она. Одећа је стављана у празно дрвено буре, чије је дно било избушено како би у њега, кроз те отворе, улазила врела водена пара из посуде на коју је буре било постављено, а испод којих се ложила ватра.

У Ваљеву се на том послу посебно ангажовао др Хиршфелд, који је у гротло епидемије стигао крајем зиме. У рано пролеће 1915. у Ваљево су стигли и лекари из Француске. У својим мемоарима др Хиршфелд је забележио: „Одлучили смо да се прихватимо задатка: зграбити за главу неман епидемије и спровести дезинфекцију целог градића. Затражио сам да ми се стави на располагање одговарајућа количина сумпора и заједно са овдашњим лекарима дезинфиковао сам буквално све станове и све ствари.“ Хиршфелдове речи потврђује и аустроугарски заробљеник фра Габро Цвитановић: „У то је дошао и циришки доцент др Хиршфелд који је при уређивању хигијенских прилика помагао и збором и твором, а особито бактериолошким радом при сузбијању појединих болести“.

Поред великих заслуга доктора Хиршфелда, за успешно сузбијање епидемије пегавог тифуса у Ваљеву био је заслужан и француски лекар Консеј. Он је, као што је већ наглашено, у Ваљеву био од почетка јесени 1914. године и у њега се вратио после Колубарске битке. Др Консеј је био сарадник француског професора Никола, са којим је још 1909. експериментално показао да се пегавац преноси уједом беле ваши.

Део колектива ваљевске Болнице шкотских жена, пред полазак за Ваљево. За разлику од других санитетских мисија, Болница шкотских жена је у Ваљеву формирана независно од постојећих болница. Комплетни болнички садржаји били су смештени у комплексу савремених пољских болница на брду изнад града. Поред шест великих шатора са болничким собама укупног капацитета 250 кревета, постојали су и посебни шатори за амбулантне ординације, смештај особља, апотеку, магацине, кухињу... Радам болнице руководила је др Алис Хачинсон, енергична и способна жена коју су њене сараднице звале „мали генерал”. У њеном тиму било је више од тридесет жена: лекарке, болничарке, санитарна инспекторка, хигијеничарке, административне раднице, као и два мушкарца, мајстора – домара.

Спровођење добро осмишљених и систематски предузетих превентивних хигијенских мера олакшао је и долазак пролећа и сувих, топлијих сунчаних дана. Захваљујући томе епидемија је у Ваљеву почела да јењава већ током априла, а потпуно је сузбијена до краја маја 1915. године. Фра Габро Цвитановић је забележио у свом дневнику: „Но, ипак, ствар је полако кренула на боље. Нешто предузете мјере, а нешто пролећни сунчани зраци (...) и пошаст је већ у другој половини марта почела опадати. Ужасни морталитет, који је испунио цјела два гробља, помало је попуштао, мртвачка кола бивају све рјеђа, а живот се помало враћао. Мало по мало се, једна за другом, испразнише и оне приватне зграде које су власти реквирирале да смјесте болеснике (...) У

болницама није ни издалека било оне навале које је било прије (...) Лекари су свој рад могли ограничити на одређене сате (...) У мају је пошаст нестало.”

Последице

Од 534 лекара, колико их је било у Србији, процењује се да је током епидемије тифуса страдало њих око сто педесет, цивилних и војних лекара, чланова страних лекарских мисија и аустроугарских заробљеника. Данас су позната имена њих 122. Од њих је 23 умрло у Ваљеву, или је заражено у том граду, а умрло у другим болницама где су евакуисани на лечење.

Епидемија пегавог тифуса појавила се на самом крају 1914. године, да би се током јануара 1915. убрзано развијала, достижући врхунац током фебруара исте године. Претпоставља се да је од ње у Србије умрло око 35.000 војних лица, 35.000 заробљеника и више од 100.000 (до 200.000?) грађана. У јеку епидемије само у Ваљеву је дневно умирало и више од стотину људи (па и сто педесет). Смртност је, у појединим периодима, достигала и 70 одсто од броја оболелих. Процењено је да је током епидемије у Ваљеву умрло више од 3.500 војника, 4.000 цивила и око 2.000 аустроугарских заробљеника. Међу страдалима су били бројни и они који су се борили са епидемијом, лекари, болничари и помоћно медицинско особље. Скоро сви до једнога, искључујући оне који су пристигли накнадно, када је прошао врхунац епидемије а отпочело ефикасно спровођење профилактичких мера, разболели су се од тифуса, не ретко један

Болница шкотских жена је удружење које је потекло од шкотских сифражеткиња предвођених др Елси Ингилс. Пун назив удружења био је Болница шкотских жена за службу у иностранству (The Scottish Women's Hospitals for Foreign Service). Удружење је задржало име везано за Шкотску, будући да је ту настало, али су му се прикључиле жене из целе Британије, као и Америке, Канаде, Аустралије, Новог Зеланда, Индије... Настало је на самом почетку Првог светског рата, као резултат револта сифражеткиња због одбијања званичних британских власти да их приме у војне помоћне службе.

за другим, у кревет их је обарао и пегави тифус и рекуренс. Др Тиенховен је забележио да је већ крајем јануара од свих лекара у Ваљеву само њих пет било здраво, а већ током фебруара у Ваљеву скоро да није било здравог лекара. Др Хиршфелд о томе веома речито сведочи: „По болницама лекари нису обилазили болеснике, болничари такође, јер су сви били болесни.“

Од 534 лекара, колико их је било у Србији, процењује се да је током епидемије тифуса страдало њих око сто педесет, цивилних и војних лекара, чланова страних лекарских мисија и аустроугарских заробљеника. Данас су позната имена њих 122. Од тог броја њих 23 је умрло у Ваљеву, или је заражено у том граду, а умрло у другим болницама где су евакуисани на лечење. Поред тога три ваљевска лекара су умрла од тифуса, заразивши се на раду и у другим болницама у Србији. Потребно је поменути и још једну, по свему судећи прву жртву ваљевске епидемије међу лекарима. То је др Милан Цекић Преметарац, управник транспортног санитетског воза на линији Ваљево – Младеновац. Он је, вршећи своју дужност, оболео од пегавца и пренет у родни Ниш, где је умро још 22. јануара 1915. године.

Међу небројеним помоћним медицинским особљем страдалим у Ваљеву свакако је најпознатија велика српска сликарка Надежда Петровић, добровољна болничарка у у Првој резервној војној болници, која је од последица тифуса преминула 3. априла 1915. године.

Удружења шкотских жена

Већ у јесен 1914. године припаднице Удружења шкотских жена ступиле су у контакт са активисткињама Српског потпорног фонда леди Пеџет и Мејбл Грујић и решиле да формирају и воде једну комплетну болницу у Србији. Пошто су, у сарадњи са Српским потпорним фондом, прикупиле средства и набавиле опрему, током децембра 1914. године, под управом др Елеонор Солто упутиле су се за Крагујевац. Ту су стигле у јануару 1915. и одмах се суочиле са последицама велике епидемије пегавог тифуса. Схватиле су да је њихова помоћ потребна и у другим угроженим градовима у Србији и одлучиле да сличне болнице формирају и у другим српским местима. Тако је почело формирање такозване Друге јединице за Србију.

Са сузбијањем велике епидемије није дошао и крај свих мука које су задесиле Ваљево и Србију. По окончању тих ратних страхова град је требало додатно санирати, побољшати хигијену, али се и бринути за недовољно опорављене, болесне и рањене, као и за појединачне случајеве различитих болести. Дизентерија и скорбут биле су уобичајене болести. Многи пострадали су имали проблема са декубитусом, а у појединим случајевима се опет, без епидемијских размера, али уз несмањен страх и очајање, јављао и тифус. Будући да је са пражњењем привремених ратних болница

велики број ратних лекара распоређен на друге дужности широм Србије, у даљој бризи значајну улогу имало је особље Болнице шкотских жена. Чланице тог британског удружења, које су за свој распоред добиле Ваљево, кренуле су 21. априла из луке у Кардифу пут Србије, међутим непланирано су се задржале на Малти. Током путовања добиле су телеграм Министарства унутрашњих послова са молбом да на Малти помогну у збрињавању рањеника са Галипоља. Ту су остале три недеље, а потом наставиле пут ка главном одредишту и у Ваљево дошле у јуну 2015. године.

Иако су у Ваљево стигле по завршетку велике епидемије тифуса, припаднице Болнице шкотских жена су током целог лета имале пуно посла, суочавајући се са последицама претходне пошасте. Штавише, борећи се са санирањем последица, неке од њих су се и заразиле, а болничарка Беси Греј Сатерленд је и умрла у Ваљевоу 26. септембра 1915. године.

Почетни циљ жена окупљених око овог удружења био је да самостално формирају, опреме и воде једну потпуно женску болницу. И то су успеле да ураде у Француској, у Калеу. Болница коју су тамо основале радила је непрекидно од 1914. године до краја рата. Тиме је њихов иницијални циљ био испуњен, али оне су убрзо наставиле даље активности. Једна од главних територија њиховог деловања била је Србија. Већ у јесен 1914. ступиле су у контакт са активисткињама Српског потпорног фонда леди Пеџет и Мејбл Грујић и решиле да формирају и воде једну комплетну болницу и у Србији. Пошто су, у сарадњи са Српским потпорним фондом, прикупиле средства и набавиле опрему, током децембра 1914. године, под управом др Елеонор Солто, упутиле су се за Крагујевац. Ту су стигле у јануару 1915. и одмах се суочиле са последицама велике епидемије пегавог тифуса. Схватиле су да је њихова помоћ потребна и у другим угроженим градовима у Србији и тада су одлучиле да сличне болнице формирају и у другим српским местима. Тако је почело формирање такозване Друге јединице за Србију.

Током зимских месеци (јануар, фебруар, март) трајале су акције на мобилизацији, али и на прикупљању средстава како би се набавила опрема за болнице и финансирао њихов рад. Активности су се спроводиле широм Британије, али и Америке. Пошто су до краја марта прикупиле довољно средстава, све је било спремно за активирање болница у Ваљево (др Алис Хачинсон), Младеновцу (др Битрис Мекгрегор) и Лазаревцу (др Едит Холовеј). Друга јединица за Србију могла је да буде активирана, па је 1. априла извршен распоред њених припадница, које су убрзо и кренуле на своја одредишта.

По свему судећи било је предвиђено да се особље болнице повремено обнавља, да поједине жене одлазе, а да их замењују нове. Тако се 12. септембра већа група чланице

Болнице шкотских жена у луци Саутемптон укрцала на санитетски брод Оксфордшир, са намером да замене део особља у болницама у Србији. Део њих је био распоређен у Ваљево. После две недеље пута стигле су у солунску луку, одакле су се железницом упутиле ка свом одредишту. Међутим, тек што су, почетком октобра, стигле на своја одредишта, због велике аустроугарске и немачке офанзиве која је управо отпочињала, половином октобра издата је наредба да се све Болнице шкотских жена повуку даље од линија фронта, прво ка Врњачкој Бањи, а потом ка Крушевцу. После окупације Србије поједине шкотске жене су се са српском војском и избеглицама повлачиле преко Албаније, а поједине су заробљене од аустроугарске војске, одведене у логор у Мађарској и потом ослобођене.

Славна епопеја Ваљевске болнице завршила се у јесен 1915. године. Почетком октобра 1915. удружене армије Аустроугарске и Немачке започеле су свеопшти напад на Србију, а потом, без објаве рата, Србију је напала и Бугарска. Са почетком нових ратних дејстава планирано је да Ваљево опет постане значајан војни санитетски центар намењен пријему, збрињавању и даљој дистрибуцији рањених и оболелих. Поред српског санитетског особља, у Ваљевоу је и даље била стационирана Болница шкотских жена. Са ратним неизвесностима, које су уследиле услед удруженог напада противника са више страна, истовремено са повлачењем војске и делимичном евакуацијом цивила, половином октобра стигло је наређење да санитетско особље напусти Ваљево. По напуштању Ваљева, а потом и после повлачења преко Албаније, бројни активни учесници догађаја везаних за Ваљевску болницу 1914/15. наставили су са својом узвишеном мисијом у позадини Солунског фронта, али и на другим подручјима на којима је било потребно њихово знање, искуство и пожртвованост.

У спомен на славну националну епопеју борбе против пегавог тифуса, Народни музеј Ваљево припрема изложбу *Ваљево 1914–1915. године – град-болница*. Изложба ће бити отворена 3. априла 2015, на стогодишњицу смрти Надежде Петровић, чувене српске сликарке и добровољне болничарке у Ваљевоу, која је умрла као једна од жртава велике епидемије тифуса. Ова изложба је посвећена свим жртвама, као и свима који су помогли да се победи велика пошаст, без обзира на којој страни су ушли у рат, јер су се у Ваљевоу сви они нашли у истим редовима и на заједничком задатку. ■

Др Владимир КРИВОШЕЈЕВ

Епидемија пегавог тифуса у Србији 1914. и 1915. године

БОЛЕСТ ЈАЧА ОД НЕПРИЈАТЕЉСКОГ ОРУЖЈА

О незапамћеној катастрофалној епидемији писала је у то време и светска штампа – „Њујорк тајмс“ је 26. марта 1915. године објавио чланак о жртвама епидемије у Србији, а 29. марта објављен је нови чланак под насловом „Аустријанци донели тифус у Србију“

У званичном извештају Санитета српске војске од 10. октобра 1914. године потврђена је спорадична појава пегавог тифуса. Закључено је да „У Србији има 3 случаја пегавца и то један у Дебарској болници, а два у Митровици, од којих је један умро“ (Станојевић В., *Епидемија пегавог тифуса*

у нашој војсци 1914–1915, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1992). Било је то у октобру. Тада нико није ни слутио шта чека Србију за само неколико месеци.

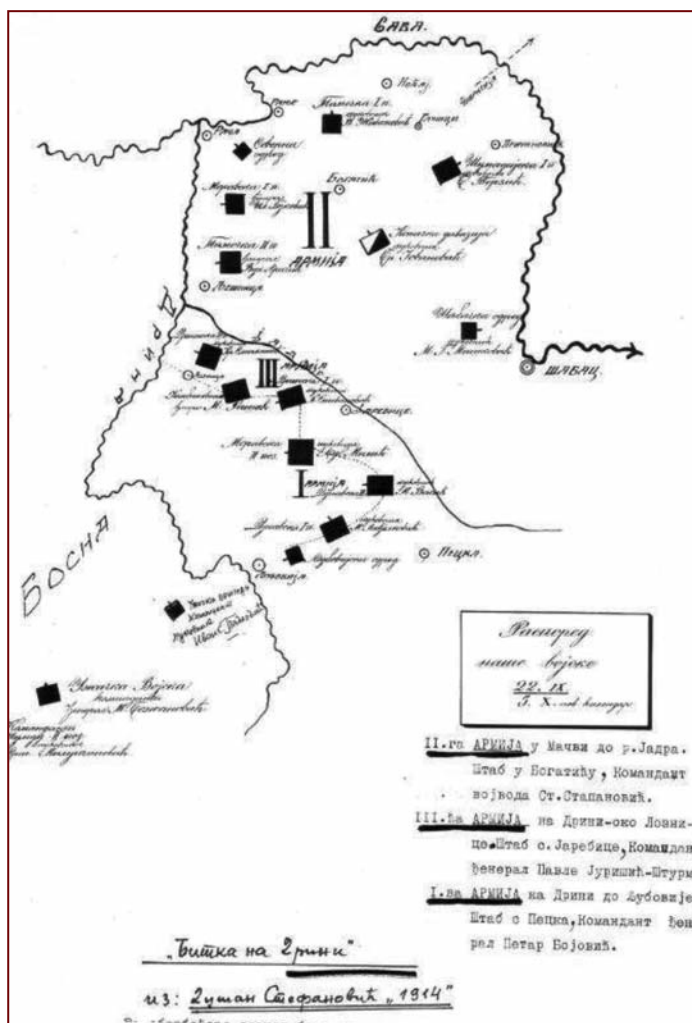
Почетком децембра 1914. године српска војска је, после офанзиве на Колубари и Суворору, заробила око 60.000 аустроугарских војника и 3.000 рањеника и болесника од пегавог тифуса. Готово одмах је дошло до ширења пегавца, појаве дизентерије и рекуренса, као и појединачних случајева вариоле (великих богиња).

Народ и војска били су вакцинисани против вариоле, па она није представљала проблем, док је долазак зиме и непрестано кретање маса разбуктавало епидемију пегавог тифуса и рекуренса. Отежавајућа чињеница била је и потпуно незнање о начињу ширења и сузбијању тифуса, иако је до епохалних открића на овом пољу у Европи већ дошло.

Број оболелих од тифуса растао је ужасавајућом брзином, тако да је почетком 1915. епидемија попримила катастрофалне размере, чији је врхунац достигнут у фебруару и марту. Какво је било здравствено стање војника најбоље се види из писма пуковника Николе Стевановића, команданта Дринске дивизије првог позива, које је 23. фебруара 1915. године упутио команданту Прве армије. Дивизија која је од почетка рата стално била у првој линији фронта бројала је у том тренутку 11.580 бораца, од 17.850 на почетку са попуном од 7.270. (Чеканац, Младеновић, Микић, Недок, Поповић, Историјски осврт на епидемију пегавца 1914–1915. године у Србији):

„... Од регрута није било никакве користи... сви су одмах... одлазили у болницу... Наводи да је... проценат побољевања од разних заразних болести, нарочито пегавог тифуса, врло велики... Седамнаести пешадијски пук... само у

Др Владан Ђорђевић, оснивач српског Црвеног крста

Бишка на Дрини

коцељевачкој болници има 180 болесника од пегавог тифуса... Главни разлози су:

1. ... Ни један војник нема ништа више ни од веша ни од одела осим онога што је на њему, а када се то пере или кува он мора да седи у каквој загушливој сеоској соби по 2–3 дана потпуно го, а све то се због изнесености и дотрајалости при кувању и парењу распада и није низакакву употребу.

2. ... Загађеност целокупне просторије на којој кантонују трупе ове дивизије, нарочито је загађена Мачва и главна комуникација Шабач – Коцељево – Ваљево... Нема села у Мачви, Посавини, Поцерини и Тамнави где дневно не умре по 3–4 становника. Понегде је смртност толика да нема ко мртве да сахране.

3. ... У таквим селима војници кантонују и кроз такве загађене и заражене куће стално пролазе. То су куће њихових родитеља или њихових пријатеља.

Да би дошло до заустављања и гушења епидемије, пуковник Стевановић је молио измештање са територије, преобуке и одела за војску и шаторска крила за заклон.

Пегавац осваја Србију

Српска влада се још 9. фебруара 1915. године обратила Министарству спољних послова краљевине Енглеске, тражећи помоћ у виду мисија од око 100 лекара. Већ сутрадан пуковник Вилијам Хантер добија овлашћења да оформи тим од 25 чланова, колико је у том тренутку британска мисија могла да обезбеди. И сам пуковник Хантер, који је постављен за шефа мисије, није знао који тип тифуса је у питању, нити колика је размера главне епидемије, све док није на сопствени захтев телеграфски обавештен да превалира пегавац.

Поред британске мисије, на позив Владе Краљевине Србије, преко Црвеног крста Србије, у почетним недељама рата у српске градове стижу и мисије других савезника: Руса, Американаца, Француза, Швајцараца, Холанђана, Грка, Данаца и Белгијанаца. Међу појединцима нарочито су се истакли холандски хирург Ариус ван Тинховен, швајцарски научник и криминолог Арчибалд Рајс, швајцарска експерткиња Клара Штурценегер. Захваљујући њима забележена су и од заборава отргнута не само ратна разарања већ и стравични злочини над цивилним становништвом, као и употреба дум-дум метака против војне силе.

Прва мисија је била руска. Она је стигла у Ниш у септембру 1914. године и чинили су је махом хирурзи. Шеф мисије био је доктор Софотеров. Најбројнија је била француска мисија предвођена пуковником Жабером и чинило ју је око 100 лекара, који су се искључиво бавили лечењем оболелих.

У априлу 1915. године стигла је и америчка мисија Црвеног крста, коју је предводио професор др Ричард Стронг са универзитета Харвард. Професор Стронг је имао искуства са сузбијањем епидемија тропских болести, а у његовој мисији био је и Ханс Зинцер, који је касније постао чувени рикециолог.

Мисије Русије и Француске углавном су се бавиле лечењем оболелих, а мисија Краљевине Енглеске организовала је рад на сузбијању епидемије не упуштајући се у болнички рад. После процене епидемиолошке ситуације, њен тим био је посвећен изради плана за противепидемијску борбу у војсци и народу.

Прво и најгоре жариште епидемије пегавог тифуса било је Ваљево. Град је тада бројао око 10.000 становника. Када се српска војска, пред офанзивом Аустроугарске, повукла из града, у њој није било појаве тифуса. У контраофанзиви у децембру 1914. године српска војска вратила је град, заробивши велики број непријатељских војника. У самом граду затекли су више од три хиљаде рањених и оболелих аустроугарских војника, оболелих од пегавог тифуса и рекуренса. Услови у којима их је њихова војска оставила били су катастрофални. Вилијам Хантер у свом опису епидемије, који је публикован 1919. године, каже да су у подруму једне

нове школе затечени лешеве 150 мртвих аустроугарских војника, а да их је више од 40 хиљада распоређено по читавој земљи као радна снага. По Хантеру, то је допринело убрзаном и великом ширењу пегавог тифуса и рекуренса дуж свих железничких пруга и у свим већим градовима Србије, све до Битоља и Ћевђелије.

У раду из 1935. године Ханс Зинцер описује епидемију: „Дисеминација пегавца у све делове земље била [је] готово тренутна. Инфекција је путовала са становништвом које је лутало, возовима са заробљеницима и са трупама у кретању. У току фебруара и марта епидемија је одједном букнула брзином и снагом којима није било равних ни у једној епидемији пегавца о којој ми имамо податке. У априлу, када је достигла кулминацију, свакодневно се јављало неколико хиљада нових случајева, једно време је свакодневно у војне болнице примано по 2.500 болесника. Морталитет се кретао приближно 20 одсто за време пораста и опадања епидемије, па све до 60 одсто на врхунцу епидемије. За мање од шест месеци умрло је преко 150 хиљада људи од пегавца.”

У својој књизи *Историја рашких зараза* (1924, Београд) Станојевић описује улогу болница у ширењу епидемије пегавог тифуса:

Отац српске војне хирургије Роман Сондермајер

„Прве етапе заразе од фронта биле су пољске болнице. То су биле жиже где се скупљало и мешало све што изнемогне на фронту: рањеници, болесници, заражени и незаражени. Хигијенско стање тих етапа у то време било је познато. То су била свратишта и преноћишта у првој нађеној сеоској згради, где је на простртој слами смештано све што наиђе, заражено и вашљиво, као и незаражено. Болесници и рањеници, заражени и незаражени, сви скупа ступају у болницу – у свом оделу и рубљу и у њему преноће, збијени један уз другог, па се сутрадан са својом заразом и са још добијеном од суседа евакуишу даље.”

Клиничка слика, компликације, лечење...

Најбоље описе клиничке слике пегавог тифуса у време епидемије у Србији дао је доктор Мејтленд, тадашњи управник Шесте резервне болнице у Скопљу. Поред велике смртности, појава гангрена на прстима ногу, стопалима, потколеницама, ушима, прсима руку због оштећења крвотока била је веома честа... Код изражених гангрена углавном је долазило до ампутација, због којих су многи војници постајали трајни инвалиди. Велики проблем била је и немогућност постављања дијагнозе да ли се ради о пегавом или повратном тифусу, јер се у таквим случајевима, када се радило о једновременој дуплој инфекцији, болест најчешће завршавала смрћу болесника.

Иако у великим тешкоћама, лекари и медицинско особље, и сами изложени болести и њоме погођени, улагали су надљудске напоре да сваком болеснику пруже одговарајућу негу и лечење. Примењивани су перорални препарати дигиталиса, камфора и кофеина, док су лекови за снижавање температуре ретко коришћени.

Веома прецизну клиничку слику пегавог тифуса дао је управник једне од највећих болница у крагујевачком гарнизону, др Антић. Према његовим, али и посматрањима других лекара, пегави тифус је имао три стадијума: инванзивни, који је трајао око пет дана; тифозни, који је трајао око 10 дана и стадијум опоравка – реконвалесценције, који је трајао и дуже од тридесет дана.

Инванзивни стадијум почињао је нагло, код особе која је до тада била потпуно здрава, и карактерисале су га главобоље, мучнина, језа и малаксалост. После неколико сати долазило је до појаве повишене температуре, која је понекад прелазила и 40 степени по Целзијусу, праћене симптомима сличним грипу: болови у зглобовима, губитак апетита, бронхитис, конјуктивитис, општа изнуреност, констипација, главобоља.

Искуство др Мејтленда, управника Шесте резервне болнице у Скопљу, било је да су симптоми трећег дана постајали тежи, а код болесника се понекад испољавало „тифусно лице” – лице и очи су били упадљиво црвени, а боле-

Лазар Генчић, начелник Саниџиџа Врховне команде

сник ђуљив и нерасположен, суве, топле и благо црвенкасте коже, сувог и испуцалог језика. Болесник је постајао узнемирен и без воље за икаквим радом. Недостатак отока носа и усана и постојање отока на другим деловима лица били су тако упадљиви да се тифусно лице запамти заувек када се једном види.

Др Антић је, заједно са својим лекарима, установио и да се код болесника са температуром преко 40 степени по Целзијусу број откуцаја срца не повећава изнад 100 у минути, а тек након појаве осипа убрзава на више од 120. Висок број откуцаја срца указивао је и на лошу прогнозу исхода болести.

У другом, тифозном стадијуму црвенило лица, очију и коже било је изразито у тој мери да су се при додиру јављали отисци прстију. Главобоља је била јака, долазило је до несанице, узнемирености, бронхитиса, језик је био обложен, долазило је до отока глотиса, па и тешке стенозе ларинкса. Јављао се сор у устима, као и некроза на слузници фаринкса. Кардиоваскуларни проблеми су се појачавали, крвни притисак је падао, рад срца био убрзан и једва чујан.

Болесник је неконтролисано мокрио у кревет и патио од опстипације. Јетра и слезина су се увећавале, а долазило је до уремије са фаталним исходом.

Розе осип по кожи трбуха, на доњем делу грудног коша и предњим површинама рамена, који се на притисак губи, јављао се око шестог дана од почетка болести и био један од најважнијих дијагностичких знакова пегавог тифуса. Осип се, по Антићу, ширио великом брзином по леђима, шакама и длановима, табанима и полеђини стопала. Осип се одржавао десетак дана, постепено мењајући боју, од црвене ка жутој, зеленој и смеђој, што је давало утисак прљаве коже, која је названа кожа бескућника. У својим белешкама Антић је, између осталог, записао:

„Јављао се и уображени страх, да их неки болничар хоће да убије и не мирују док год се тај болничар не уклони из собе... Опазили смо да се у делиријуму школовани људи служе радије којим страним језиком (један је лекар бунцао стално на немачком, а један доцент универзитета изводио је колико га грло носило оперске мелодије на енглеском језику). Лекари као болесници, у делиријуму, уображавају да ће сваког часа наступити колапс и траже инјекције камфора и друго; неки, опет, одбијају резигнирано свако лечење, јер, веле, све је узалуд, они морају умрети... Нема сумње да су све појаве од стране живчаног система на првом месту последица дејства токсина непознатог вируса, који је јако неуротропан. Уз то долазе: хиперемија менингеалних и церебралних крвних судова и едем.”

У стадијуму опоравка (реконвалесценције) болесници су се брзо опорављали, имали су бистар ум и бољи апетит, али су и даље били слаби. Из кревета су могли да устају после седам или осам дана без температуре, а из болнице су отпуштани после две недеље, када више нису били заразни за околину. Промене на крвним судовима код ових болесника трајале су и до два месеца од почетка болести. Аритмија и слабост срца биле су честе појаве, па је реконвалесценту био потребан лекарски надзор, но у то време за то није било услова, па се неретко дешавало да болесник који је оздравио од пегавог тифуса умре нагло услед слабости срца, као последице прележане болести.

Лечење се тешко спроводило због огромног броја болесника, недостатка особља, лекова, рубља, хигијене и хране. Доктор Антић је у време највећег јака епидемије био једини здрав лекар на преко хиљаду тешких болесника.

Ипак, лечење се предузимало на који је год начин било могуће у датом тренутку – примењивани су перорални препарати дигиталиса, кофеина и камфора, даване инјекције адреналина. Покушаји лечења серумом рековалесцента ни-

су били нарочито успешни, осим у случајевима када је узиман серум од болесника после 15. дана реконвалесценције.

С обзиром на то да је пегави тифус тешко инфективно обољење, које се углавном јавља у ванредним ситуацијама, прогноза болести је била углавном лоша, а смртност велика. Код мушкараца који су већ патили од неких болести (нефритис, атеросклероза, сифилис, алкохолизам, изнуреност од глади и сл.) чак и на крају периода опоравка долазило је до напрасне смрти при неком већем напору, а и гангрена је била честа појава.

Активности на спречавању ширења болести

По преузимању управе над Првом резервном војном болницом у Крагујевцу, децембра 1914. године, доктор Антић је започео мере ерадикације вашљивости:

„Понајпре је вршена дезинфекција, а на првом месту депедикулација, за што је требало доста времена, али се болница ослободила потпуно, вашију... Импровизиран је један велики парни апарат са локобилном од вршалице. Нафталин нам је, нарочито у прво време, када не имадосмо дезинфекционих апарата, особито добро помагао у борби против вашију. Вршећи експерименте са њиме, уверили смо се да он убије својим мирисом ваш за неколико минута; а у раствору са етером или бензином (10 одсто) нафталин би спржио ваш у тренутку. И ми смо га трошили у великим количинама, посипајући њиме одећа у магацинима, као и постељне ствари, а његов раствор у етру или бензину служио нам је изврсно у личној профилакси.”

У таквој ситуацији званична војносанитетска мисија британске владе указала је на потребу промене начина борбе против пегавог тифуса, првенствено спречавањем ширења болести, превенцијом која је адекватна условима и погодна за масовну примену и то предочила српској влади 8. марта 1915. године, у акту под називом „Мере које треба да присвоји влада, управе градова и болница да би спречили ширење пегавца и рекуренса”. Ту су набројане најважније активности које воде спречавању ширења епидемије:

1. Обавезна пријава, изолација и депедикулација у болницама;
2. У градовима и селима систем пријаве вршити преко домаћина;
3. Лична чистоћа болесника и уништење инсеката у рубљу, одећи и постељини;

4. Смештај оболелих у болнице где је то могуће;
5. Лична заинтересованост сваке особе за борбу против ове болести;
6. Јавност обавестити плакатима и новинама;
7. Снабдевање дезинфицијенсима и уређајима за дезинфекцију од стране власти;
8. Формирање јавних дезинфекционих станица;
9. Формирање новоимпровизованих парних „дезинфекцијских буради” које је пронашао ппук. др Стамерс, „тако простих, тако јефтиних и тако лаких да се могу израдити у сваком броју и у сваком селу, чак и у сваком домаћинству у земљи.”

Оно што је имало највише утицаја на спречавање брзог преношења епидемије, њено јењавање и превенцију даљег оболевања било је првенствено „српско буре” („barrel desinfector”) и забрана транспорта, као и ограничавање забра-

Др Ариус ван Тиенхофен

не посета болесницима и рањеницима. Буре за дезинфекцију, тј. депедикулацију (уништавање вашака и њихових јаја) које је мајор др Стамерс предложио на основу личних искустава са дезинфекцијом воденом паром у Бурском рату, названо је „српско буре“ („партизанско буре“ у народноослободилачком рату 1941–1945. године) и својом једноставношћу фасцинирало је и председника Владе Николу Пашића.

Он је издао наредбу да се одмах направи сто комада таквих буради и са упутствима за коришћење пошаљу као модел у сваки град. У војсци је уведено по једно на сваких 250 војника, уз импровизовано покретно купатило. Тако је настао радикалан преокрет у борби против пегавог тифуса и рекуренса, масовне вашљивости, а резултати су се показали одличним само две недеље после 16. марта 1915. године, када је започета општа депедикулација врелом воденом паром – парила се одећа и рубље, али и постељни предмети и друге употребне тканине. Број оболелих је спао на половину, а после месец дана уместо 1.000–2.500 оболелих дневно, за помоћ се јављало њих око 230. Половином маја и тај број је преполовљен.

Значајну улогу одиграо је и „Санитетски воз број 1“, за чије је потребе одмах набављен један дезинфекциони апарат. После сваког транспорта дезинфиковала су се сва ћебад и прибор. Овај воз је, када је епидемија узела маха, потпуно преуређен и добио име „Дезинфекциони воз број 1“, а убрзо је формирана још једна таква железничка композиција, тако да је крајем 1914. године српски санитет имао два дезинфекциона воза. Дужност особља воза број 1 била је да на главној прузи северно од Сталаћа врши хигијенско-профилактичку службу, а воза број 2 да то исто чини јужно од Сталаћа, као и на прузи уског колосека.

Дезинфиковане су све железничке станице, сви путнички вагони, све железничке радионице, као и сви главни локали у којима су боравили железничари, трећепозивци, придодати у службу железници. Дезинфикована су и сва места где су смештани ратни заробљеници, који су послати на рад на нашим пругама.

Особље ових возова такође је имало задатак и да води бригу о вакцинацији свог људства на железници, њихових породица, а све у циљу заштите од могуће инфекције.

По свом карактеру, епидемија пегавог тифуса у Србији 1915. године је ратна зараза која је обухватила и цивилно становништво. Сузбијање болести међу цивилима било је много теже, јер није постојала могућност болничког смештаја, као ни регистрација оболелих. Пуковник Хантер описује ту ситуацију и предлаже додатне мере:

„У вагонима и на станицама била је неописива гужва; гомиле сељака у њиховим овчјим кожусима са безброј вашију. Вагони су одисали на нафталин и камфор, а употре-

бљавани су са узалудном надом да се спречи инфекција. Читав железнички саобраћај је радио као 'река инфекције', носећи заразу горе и доле по земљи – из армијске ареје на цивилну и из ње натраг у армију.”

Предлог решења ове наизглед нерешиве ситуације Хантер је дао у две тачке: привремено забранити железнички саобраћај (осим за потребе армије), као и сва одсуства и формирати карантине и депедикулационе дезинфекцијске станице на железници, које ће служити за прекид преношења болести између војске и цивилног становништва. Енглеска мисија је захтевала да се спроведе здравствено-васпитни рад и међу војском и међу цивилима, тако да сви буду укључени у рат против болести, баш као што су се заједно борили и против непријатеља.

Хантер је оценио да је епидемија пегавог тифуса у Србији 1914. и 1915. године била „најнаглија у настанку, најбржа у пропагацији, највећа у интензитету, а најбрже заустављена од свих епидемија у историји”. Она је нехотични бактериолошки рат у коме су бројне снаге Поћореконих трупа из Босне убациле узрочнике у незаражен народ у Србији.

После априла 1915. године епидемија пегавог тифуса у Србији је прошла, а у току повлачења војске преко Албаније и доласка на Крф, и поред вашљивости, тифуса у епидемијском облику није било, као ни касније на Солунском фронту, ни осталих ратних година.

О овој незапамћеној катастрофалној епидемији писала је у то време и светска штампа – „Њујорк тајмс“ је 26. марта 1915. године објавио чланак о жртвама епидемије у Србији, а 29. марта објављен је нови чланак – „Аустријанци донели тифус у Србију”.

Организација санитета у Србији, са премало лекара, као и непознавање епидемиологије, омогућила је да се епидемија пегавог тифуса и рекуренса катастрофално ратбукти, јер су вашке, а самим тим и пегави тифус, ширили слободни заробљеници, избеглице и војска. У тадашњој сељачкој Краљевини Србији било је свега 600 лекара на четири милиона грађана и 30.000 мирнодопске војске, тј. преко 400.000 у рату. За пут преноса пегавца наши лекари нису знали све до краја јануара 1915. године, а тада су од француских савезника сазнали да је реч о вашима. Од свих лекара, 122 је умрло у току епидемије.

Престанак епидемије није био спонтан, већ је резултат одличне тактике српских лекара и њихових страних колега. Заједно са народом, влашћу, војском и санитетским радницима, под вођством британске санитетске војне мисије и пуковника Хантера и др Стамерса, епидемија је савладана. ■

Биљана ПОПОВИЋ